CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Almira 3
shelf 3
29

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

४०२५

अथापोदेवीमीमांसान्यायप्रकाशःआरभ्यते

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

न्या॰मी॰ ॥श्रीगणेशायनमः॥ यत्कृपालेशमात्रेण पुरुषार्थचतुष्टयम्॥ प्राप्यतेतमहंवंदे गोविन्दंभक्तवत्सलम्॥१॥ अनंतगुणसंपन्नमनन्तमजनप्रि
१ यम्॥ अनन्तरूपिणंवंदेगुरुमानन्दरूपिणम्॥२॥ इहखलुपरमकारुणिकेनभगवताजैमिन्यृषिणाऽथातोधर्मजिज्ञासेत्यादिनाद्वादशस्व=
ध्यायेषुधर्मोविचारितः तत्रवेदेनप्रयोजनमुद्दिश्यविधीयमानोर्थोधर्मः यथायागादिः सहियजेतस्वर्गकामइत्यादिवाक्येनस्वर्गमुद्दिश्य
विधीयते तथाहि यजेतेत्यत्रास्त्यंशद्वयंयजिर्धातुः प्रत्ययश्चतत्रप्रत्ययेप्यस्त्यंशद्वयम् आख्याततत्वंलिङ्त्वंच आख्याततत्वंचदशसुल
कारेषुविद्यतेलिङ्त्वंचपुनःकेवलंलिङ्येवतत्राख्याततत्वलिङ्त्वाभ्यांभावनैवोच्यतेभावनानामभवितुर्भवनानुकूलभावुकव्यापारविशेषः
साचद्विविधा शाब्दीभावनाआर्थीभावनाचेति तत्रपुरुषप्रवृत्त्यनुकूलभावुकव्यापारविशेषः शाब्दीभावनासाचलिङ्त्वांशेनोच्यते लिङ्
श्रवणेऽयंमांप्रवर्त्तयतिमत्प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारवानयमितिनियमेनप्रतीयमानत्वात् ------------------- यच्चयस्मात्प्रतीयते
तत्तस्यवाच्यंयथागोशब्दस्यगोत्वंसचप्रवृत्त्यनुकूलव्यापारविशेषोलोकेपुरुषनिष्ठोभिप्रायविशेषःवेदेतुपुरुषाभावात् लिङादिशब्द
निष्ठएवनहिवेदःपुरुषनिर्मितःवेदस्याध्ययनंसर्वंगुर्वध्ययनपूर्वकंवेदाध्ययनसामान्याद्धुनाध्ययनंयथेत्यादिनावेदापौरुषेयत्वस्य
साधितत्वात् यःकल्पःसकल्पपूर्वइतिन्यायेनसंसारस्यानादित्वादीश्वरस्यचसर्वज्ञत्वादीश्वरोगतकल्पीयंवेदमस्मिन्कल्पेस्मृत्वाउ
पदिशतीत्येतावतैवोपपत्तौप्रमाणान्तरेणार्थमुपलभ्यरचितत्वकल्पनानुपपत्तेश्चततश्चपुरुषाभावाच्छब्दनिष्ठैवसा अतएवशाब्दी
भावनेतिव्यपदिशंतिसाचशाब्दीभावनांशत्रयमपेक्षतेसाध्यंसाधनमितिकर्त्तव्यतांचेति तत्रसाध्याकांक्षायांवक्ष्यमाणांशत्रयोपेता
ऽऽर्थीभावनासाध्यत्वेनसंबध्यतेएकप्रत्ययगम्यत्वेनसमानाभिधानश्रुतेः यद्यपिसंख्यादीनामप्येकप्रत्ययगम्यत्वंसमानंतथाप्ययो॰ राम
ग्यत्वान्नतेषांभाव्यत्वेनान्वयः करणाकांक्षायांलिङादिज्ञानंकरणत्वेनसंबध्यतेतस्यचकरणत्वंनभावनोत्पादकत्वेनसन्निकर्षस्येवकर॰ १

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पादिज्ञाने सन्निकर्षात्याकृरूपज्ञानस्यैव लिङ्गादिज्ञानात्याकृ शब्दधर्म भावनाया अभावप्रसंगात् किंतु भावनाभाव्यनिर्वर्त्तकत्वेन लिङ्गादिज्ञा
नं हि शब्दभावनाभाव्यार्थी भावनां निर्वर्तयति कुठार इव छेदनमतो लिङ्गादिज्ञानस्य करणत्वे नान्वय इति कर्त्तव्यताकांक्षायां प्राशस्त्यज्ञान
मितिकर्त्तव्यतात्वेन संबध्यते तच्च प्राशस्त्यज्ञानं वायुर्वैक्षेपिष्टादेवतेत्यर्थवादैर्जन्यते तेत्यर्थवादाःस्वार्थप्रतिपादने प्रयोजनमनुपलभ
मानालक्षणयाकृतोः प्राशस्त्यं प्रतिपादयंति स्वार्थमात्रपरत्वे आनर्थक्यप्रसंगात् नचेष्टापत्तिरध्ययनविध्युपात्तत्वेनानर्थक्यानुपपत्तेः॥
तथाहि स्वाध्यायोध्येतव्य इत्यध्ययनविधिः सकलस्य वेदस्याध्ययनकर्त्तव्यतां बोधयन् सर्वो वेदः प्रयोजनवदर्थपर्यवसायीति सूचयति
निरर्थकस्याध्ययनानुपपत्तेः सच वेदो विधिमंत्रनामधेयनिषेधार्थवादात्मकः तत्र विधिः प्रयोजनवदर्थविधानेनार्थवान् सचाप्राप्तमर्थं
विधत्ते यथाग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इति विधिरप्राप्तं प्रयोजनवद्धोमं विधत्ते अग्निहोत्रहोमेन स्वर्गं भावयेदिति यत्र तु कर्म्मप्रकारा
न्तरेण प्राप्तं तत्र तदुद्देशेन गुणमात्र विधानम्॥ यथा दध्ना जुहुयादित्यत्र होमस्याग्निहोत्रं जुहुयादित्यनेन प्राप्तत्वाद्धोमोद्देशेन दधिमा
त्र विधानम्॥ दध्ना होमं भावयेदिति। यत्र तूभयमप्राप्तं तत्र विशिष्टं विधत्ते। तदुक्तं। नचेदन्येन शिष्टा इति शिष्टा उपदिष्टा इत्यर्थः। यथा
सोमेन यजेतेत्यत्र सोमयागयोरप्राप्तत्वात्सोमविशिष्टयागविधानं सोमवता यागेनेष्टं भावयेदिति नचोभयविधाने वाक्यभेदः विशि
ष्टस्यैकत्वात् विशिष्टविधौ च मत्वर्थलक्षणा यथा सोमपदेन मत्वर्थो लक्ष्यते सोमवतेति नहि मत्वर्थलक्षणां विना सोमस्यान्वयः संभवति
यदि ताव त्सोमयागयोरैक्यरूपेण भावनायां करणत्वेनैवान्वयः। सोमेन यागेनेष्टं भावयेदिति ततउभयविधाने वाक्यभेदः सोमस्य
स्य यागवत्फलभावनाकरणत्वेन प्राधान्यापातश्च यागार्थत्वानुपपत्तिश्च यागे द्रव्यानुपपत्तिश्च प्रत्ययवाच्यभावनायाः समानपदो
पात्तेन यागेन करणाकांक्षानिवृत्तत्वेन भिन्नपदोपात्तस्य सोमस्य करणत्वेनान्वयानुपपत्तिश्च स्यात् यदिच वैयधिकरण्येनान्वयः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

न्या·मी तत्र न तावद्यागेन सोममित्यन्वयः समानपदोपात्तत्वात्प्रत्ययवाच्यफलभावनाकरणत्वेनान्वितस्य यागस्य सोमकर्मभावनान्वया
२ नुपपत्तेः॥ यागस्य सोमार्थत्वापत्तेश्च न च सा पत्तिरदृष्टद्वयापत्तेः नहि यागस्य सोमार्थत्वं दृष्टद्वारेण संभवति व्रीहिषु अवघातेनेव या
गेन सोमे कस्य चिदृष्टस्याजननात् अतस्तेन तावत्सोमे किंचिददृष्टं जननीयं प्रोक्षणेनेव व्रीहिषु तथा यागस्य सोमार्थत्वे फलभावनायां
सोमस्य करणत्वेनान्वयो वक्तव्यः भावनाकरणत्वं च भावनाभाव्यनिर्वर्त्तकत्वेनेत्युक्तम्। न च सोमोऽदृष्टमंतरेण फलं जनयितुं समर्थः अ
हैर्जुहोतीति वाक्यविहितहोमेन तस्य भस्मीभावात् अतो दृष्टद्वयापातान्न यागस्य सोमार्थत्वमिति न यागेन सोमं भावयेदित्यन्वयः संभव
ति करणत्वेनोपस्थितस्य सोमस्य साध्यत्वेनान्वयानुपपत्तेश्च। अथ सोमेन यागं भावयेदित्यन्वयः तत्र यद्यपि सोमस्य करणत्वेन यागार्थत्वा
द्यागनिर्वृत्तिरेव दृष्टमेव प्रयोजनं लभ्यते इति नादृष्टद्वयापत्तिः। नापि करणत्वेनोपस्थितस्य सोमस्य साध्यत्वान्वयानुपपत्तिः। करणत्वेनैवान्वया
त्। तथाप्यप्राप्तत्वाद्भावनाकरणत्वेनान्वितस्य यागस्य साध्यत्वेनान्वयानुपपत्तिस्तदवस्थैव ननु यजेतेत्यत्र यागस्य न करणत्वेन नापि
साध्यत्वेनोपस्थितिः तद्बोधकतृतीयादि अभावात् किंतु भावनायां यागसंबंधमात्रं प्रतीयते यागस्य च भावनासंबंधः करणत्वेन साध्यत्वे
न च संभवति तत्र करणत्वांशमादाय फलसंबंधः। साध्यत्वांशमादाय गुणसंबंधश्च स्यादिति चेन्नैवं यद्यपि भावनया यागस्य संबंधमात्रं
प्रतीयते तथापि करणत्वेनोपस्थितिदशायां न साध्यत्वेनोपस्थितिः संभवति विरोधात् तदवश्यं यागेन स्वर्गं भावयेदिति करणत्वेनान्वये स
ति पश्चात्सोमेन यागं भावयेदिति साध्यत्वेनान्वयो वक्तव्यः ततश्च वाक्यभेदः न च प्रत्ययाभिहितभावनास्वरूपे यागस्वरूपमात्रमन्वेती
ति वक्तुं युक्तं कारकाणामेव क्रियान्वयात्। तस्मिद्धसोमस्य न यागेन सामानाधिकरण्येन वैयधिकरण्येन वान्वयः संभवतीति। ननु यजेतेत्य राम
त्र प्रत्ययाभिहितभावनायाः करणाकांक्षायां यागः करणत्वेनान्वेति तथेति कर्त्तव्यताकांक्षायां सोमस्येति कर्त्तव्यतात्वेन भावनायाम २

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वान्वयोरस्तु किं मत्वर्थलक्षणयेति चेन्मैवं सोमेनेति तृतीयया करणत्ववाचिन्या सोमस्येति कर्तव्यतात्वानभिधानात् तत्र यदि इति कर्तव्य
नात्वं लक्षणयोच्यते ततो वरं सोमपदे एव प्रकृतिभूते मत्वर्थलक्षणा गुणे त्वन्याय्यकल्पनेति न्यायात् ॥ अथ वेदो वा प्रायदर्शनादित्यधिक
रणोक्ताः संजातविरोधित्वन्यायेनान्त्यप्रत्यय एव लक्षणेति चेत्तथापि सोमस्येति कर्तव्यतात्वेनान्वयानुपपत्तिः सिद्धस्य वस्तुन इति कर्त
व्यतात्वाभावात् क्रियाया एवेति कर्तव्यतात्वात् द्रव्यस्य केवलमंगत्वादृत एवेति कर्तव्यतात्वाभावात् द्रव्यस्य प्रकरणाद्ग्रहणं। य
थाहुः नावांतरक्रियायोगात् ऋते वाक्योपकल्पितात् गुणद्रव्ये कथं भावैर्गृण्हेति प्रकृताः क्रिया इति तदेतद्ग्रे वक्ष्यामः। किंच सोमेन य
जेतेति हि यागस्योत्पत्तिवाक्यं नाधिकारवाक्यं ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यस्याधिकारवाक्यत्वात् उत्पत्तिवाक्ये च नेतिकर्तव्यता
कांक्षा इष्टविशेषाकांक्षा कलुषितत्वेनेति कर्तव्यताकांक्षाया विस्पष्टानुत्थानात्। तत्सिद्धं सोमस्येनेति कर्तव्यतात्वेन भावनायामन्वयः
तस्माद्विशिष्टविधावन्वयानुपपत्त्यावश्यं मत्वर्थलक्षणा वाच्येति। नन्वेवमपि सोमेन यजेतेत्यत्र न विशिष्टविधानं गौरवात् मत्वर्थलक्षणा
पाताच्च किंतु दध्ना जुहोतीतिवद्गुणमात्रविधानमस्तु विधिशक्तेर्गुणे संक्रमात् यथाहुः सर्वत्राख्यातसंबद्धे श्रूयमाणे पदान्तरे विधिशक्त्यु
पसंक्रांतेः स्याद्धातोरनुवाद इति नन्वयागस्याप्राप्तत्वान्न तदुद्देशेन सोमविधानमिति वाच्यं। ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यनेन यागः
स्य प्राप्तत्वात् न चास्याधिकारविधित्वेन नोत्पत्तिविधित्वमिति वाच्यम्। उद्भिदा यजेत पशुकाम इतिवदेकस्यैवोभयविधित्वोपपत्तेः एवंच
सोमेन यजेतेत्यत्र न मत्वर्थलक्षणा यदि त्वत्र विशिष्टविधानं स्यात्तदान्वयानुपपत्त्या मत्वर्थलक्षणा स्यात् ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजे
तेत्यत्र तु यागविधाने कश्चिन्न मत्वर्थलक्षणा न तावदेतस्मिन् वाक्ये ज्योतिष्टोमेन यागेन स्वर्गं भावयेदिति सामानाधिकरण्येनैव नामपद
स्यान्वयात् नापि सोमेन यजेतेत्यत्र यागोद्देशेन सोमविधानात् सोमेन यागं भावयेदिति। नन्वनुवादेप्यस्ति मत्वर्थलक्षणा अत एवोक्तं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

न्या·मी विधानेवानुवादेवा यागः करणमिष्यते तत्समीपे नृतीयान्तस्तद्वाचित्वं न मुंचतीति अतश्च विशिष्टविधाविव गुणविधावप्यस्त्येव मत्वर्थलक्षणे॰
३ ति चेन्नैवं गुणान्वयानुपपत्त्या हि मत्वर्थलक्षणांगीक्रियते यदा च भावनायां धात्वर्थस्य करणत्वेनान्वयस्तदान्वयानुपपत्त्या सांगीकर्त्तव्या गुण
विधौ च न धात्वर्थस्य करणत्वेनान्वयो मानाभावात् न हि दध्ना जुहोतीत्यत्र होमस्य करणत्वं श्रूयते तद्वाचकतृतीयाद्यभावात् कल्प्यते इति चे
न्न गुणस्य तत्र विधित्सितत्वेन साध्याकांक्षायां साध्यत्वकल्पनाया एवोचितत्वात् दध्ना होमं भावयेदिति न चायमस्ति नियमो भावनायां॰
धात्वर्थस्य करणत्वेनैवान्वयो न प्रकारान्तरेणेति षष्ठाद्यपूर्वपक्षानुत्थानापत्तेः षष्ठाद्ये हि यजेत स्वर्गकाम इत्यादौ प्रत्ययवाच्यायां वक्ष्य
माणार्थीभावनायां समानपदश्रुत्या यागस्य भाव्यत्वमाशंक्य पुरुषार्थत्वेन परिहृतं यदि च धात्वर्थस्य करणत्वेनैव भावनायामन्वय
स्तदा भाव्यत्वशंकैव नोदतीति व्यर्थं षष्ठाद्यमधिकरणमापद्येत किंच वाजपेयाधिकरणे तत्रसंबंधमाशंक्य परिहृतः धात्वर्थस्य कर
णत्वेनैवान्वये तत्रसंबंधशंकैव न स्यात् तत्र तत्रसंबंधशंकापरिहारौ च व्याख्यातौ किंच न धात्वर्थस्य करणत्वेनैवान्वयः गुणकामाधि
करणे आश्रयत्वेन धात्वर्थान्वयस्योक्तत्वात् तथा हि दध्नेंद्रियकामस्य जुहुयादित्यत्र न तावद्धोमो विधीयते तस्य वचनांतरेण विहि
तत्वात् नापि होमस्य फलसंबंधः गुणपदानर्थक्यापत्तेः नापि गुणसंबंधं विधत्ते फलपदानर्थक्यापातात् नाप्युभयसंबंधं विधत्ते प्राप्ते
कर्मण्यनेकविधाने वाक्यभेदापत्तेः यथाहुः प्राप्ते कर्मणि नानेको विधातुं शक्यते गुणः अप्राप्ते तु विधीयंते बहवोप्येकयत्नत इति अत्र
च कर्मपदवत् गुणेत्युपलक्षणं। एकोद्देशेनानेकविधाने वाक्यभेदात् अत एव ग्रहैकत्वाधिकरणे ग्रहं संमार्ष्टीत्यत्र ग्रहोद्देशेन संक
त्वसंमार्गविधौ वाक्यभेदात् ग्रहैकत्वमविवक्षितमित्युक्तं रेवत्यधिकरणे च स तस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोमसामकृत्वा पशु राम
कामो ह्येतेन यजेतेत्यत्र वारवन्तीयस्य रेवतीसंबंधे अग्निष्टोमसामसंबंधे फलसंबंधे च विधीयमाने वाक्यभेदाद्भावनोपसर्जनं भावनां ३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तरं विधीयते इत्युक्तं तस्मात्प्राप्ते होमे नोभयविधानं संभवति नापि होमांतरं विधीयते गौरवात् प्रकृतहानाप्रकृतकल्पनाप्रसंगात् मत्वर्थ
लक्षणाप्रसंगाच्च नापि दध्येव केवलं करणत्वेन विधीयते इति युक्तं केवलस्य व्यापारानाविष्टस्य करणत्वानुपपत्तेः ------------
---------------- कर्तृव्यापारव्याप्यत्वनियमात्करणत्वस्य किं तर्हि विधीयते इति चेत् दध्नेति तृतीययोपात्तं दधिकरणत्वं फ
लभावनायां करणत्वेन विधीयते प्रत्ययार्थत्वेन दध्नोपितस्य प्राधान्यात् एवं च दधिकरणत्वेनेंद्रियं भावयेदिति वाक्यार्थः करणत्वं च
किं प्रतियोगिकमित्यपेक्षायां सन्निधिप्राप्तो होम आश्रयत्वेन संबध्यते ततश्च सिद्धो धात्वर्थस्याश्रयत्वेनान्वयः प्रकृतमनुसरामः तत्सि
द्धं धात्वर्थस्य न करणेनैवान्वय इति किं तर्हि क्वचित्करणत्वेन क्वचित्साध्यत्वेन क्वचिदाश्रयत्वेनेति गुणविधौ च साध्यत्वेनैवान्वयः संभव
तीति न मत्वर्थलक्षणया प्रयोजनं किं च गुणविधौ मत्वर्थलक्षणाया गुणस्य धात्वर्थांगत्वे किं मानमिति वक्तव्यं न तावच्छ्रुतिः मत्वर्थलक्षणा
यां तृतीयाश्रुतिर्मत्वर्थस्यैवांगत्वे मानं स्यात् न गुणस्यांगत्वे समभिव्याहारात्मकं वाक्यमिति चेन्न तत्किं स्वतंत्रमेव मानमुत लिंगश्रुती क
ल्पयित्वा नाद्यः ॥ बलाबलाधिकरणविरोधात् तत्र हि वाक्यं लिंगश्रुती कल्पयित्वांगत्वे मानमित्युक्तम् द्वितीये प्रत्यक्षां श्रुतिमुत्सृज्य
श्रुत्यंतरकल्पने तस्या एव वा आवृत्तिकल्पने व्यर्थः प्रयासः समाश्रितः स्यात् विशिष्टविधौ चागत्या तदाश्रयणं किं च भवतु श्रुत्यंतरक
ल्पनं तथापि तत्सहकृतः प्रत्यक्ष एव वा विधिर्धात्वर्थांगत्वेन गुणं विधत्ते उत कल्पितं विध्यंतरं कल्पितमिति चेन्न श्रुतविधेर्व्यर्थतापत्तेः
नहि तेन तदा गुणो विधीयते कल्पितविध्यंतरांगीकारात् नापि धात्वर्थः तस्य वचनांतरेण विहितत्वात् अथ श्रूयमाण एव विधिः कल्पि
तश्रुतिसहकृतो धात्वर्थांगत्वेन गुणं विधत्ते इति चेत् । तर्हि तत्र कथं धात्वर्थस्यान्वयः करणत्वेनेति चेन्न अन्वयानुपपत्तेः न हि संभवति
दध्ना होमेनेति चान्वयः साध्यत्वेनैवान्वयो दध्ना होमं भावयेदिति चेन्न तथा सत्यनुवादेपि धात्वर्थः करणत्वेनैवान्वेतीत्येतदुपेक्षि–

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

न्या·मी· तंस्यात्। विवक्षितवाक्यार्थश्च विनैव मत्वर्थलक्षणयांगीकृतः स्यात् तस्मान्नगुणविधौ मत्वर्थलक्षणा यत्तु विधाने वानुवादे वेति वार्त्ति
४ कं तत्प्रतीतिमवलंब्य नवस्त्कगतिं तथाहि यावद्धि अग्निहोत्रं जुहुयादिति वाक्यं नालोच्यते केवलं चदध्नाजुहोतीति वाक्यमालोच्यते
तदा षष्ठाद्यन्यायेन होमस्य भाव्यतां जानतां प्रतिपदाधिकरणभावार्थाधिकरणवासनावासितानां भवत्येतादृशी मतिः यद्दधिम
ता होमेनेष्टं भावयेदिति प्रतिपदाधिकरणे हि सोमेन यजेतेत्यादिषु किं गुणधात्वर्थयोः फलभावनाकरणत्वेनान्वयः उतएकस्यैवेति सं
दिह्य प्रधानसंबंधलाभात् विनिगमनाविरहाच्च सर्वेषां फलभावनाकरणत्वेनान्वयमाशंक्य लाघवादेकस्यैव भावनाकरणत्वमित्यु
क्तं भावनाकरणत्वं हि भावनाभाव्यनिर्वर्त्तकतया भाव्यं च स्वर्गादिना दृष्टमंतरेणेति अनेकेषां करणत्वेऽनेकादृष्टकल्पनाप्रसंगात् त
स्मादेकस्यैव करणत्वं यद्यप्येकस्य तदापि किं द्रव्यगुणयोः फलभावनाकरणत्वमुत धात्वर्थस्येति भावार्थाधिकरणे संदिह्य द्रव्यगुण
योरेव भावनाकरणत्वं भूतं भव्यायोपदिश्यते इति न्यायादित्याशंक्य धात्वर्थस्यैव भावनाकरणत्वं पदश्रुतेर्वलीयस्त्वादित्युक्तं अ
तश्च सिद्धमेतद्वाक्यांतरानालोचनदशायां गुणविधावपि धात्वर्थस्य करणत्वाशंकायां गुणपदे मत्वर्थलक्षणेति यदा त्वग्निहोत्रं जुहो
तीति होमविधायकं वाक्यान्तरमालोच्यते तदा होमस्य वाक्यांतरेणैव विहितत्वात्तदुद्देशेन गुणमात्रं विधी------------
यत इत्यालोचनान्न मत्वर्थलक्षणेति। अतएवोक्तं पार्थसारथिमिश्रैराघाराग्निहोत्राधिकरणे फलतो गुणविधिरयं न प्रतीतितः इति
महा एतद्वार्तिकमधिकारविध्यभिप्रायं। उद्भिदा यजेतेत्यादीनामधिकारात् तत्र हि यागो विधीयतामुत्पत्तिवाक्यसिद्धो वानूद्यतामुभय
थापि करणत्वेनान्वयात् तृतीयां तस्य तद्वाचित्वं। अन्यथाऽन्वयानुपपत्तेरिति तस्माद्गुणविधौ विनापि मत्वर्थलक्षणया अन्वयोपप
त्तेर्न मत्वर्थलक्षणेति अतश्च सोमेन यजेतेत्यत्र न विशिष्टविधानं किंतु गुणमात्रविधानं यागस्तु ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्येतस्मि राम

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्यात् हृदयादीनि चावदीयमानानि न पशुः हृदयस्याग्रेऽवद्यतीति वाक्यात् ततो हृदयादीन्येव हवींषि पशुस्तु प्रकृतिद्रव्यम् पात्नीवतयागे
तु साक्षात्पशुरेवांगम् तस्य जीवत एव पर्यग्निकृतं पात्नीवतमुत्सृजतीत्युत्सर्गविधानात् अन्यत्र तु विशसनं तत्र पशुः प्रकृतिद्रव्यमित्येव सिद्धं।
एवं व्रीह्यादयोऽपि प्रकृतिद्रव्यतया यागांगम् तृतीयाश्रुत्येति आरुण्यस्यापि क्रयांगत्वम् तृतीयाश्रुत्या न चामूर्त्तस्य तस्य कथं क्रयांगत्वमि
ति वाच्यम्। एकहायनीरूपद्रव्यपरिच्छेदद्वारा तदुपपत्तेः व्रीहीन्प्रोक्षतीति प्रोक्षणस्य व्रीह्यंगत्वं हि द्वितीयाश्रुत्या तच्च प्रोक्षणं न व्रीहिस्व
रूपार्थं स्वरूपे आनर्थक्यात् व्रीहिस्वरूपस्य प्रोक्षणं विनानुपपत्त्यभावात् किन्त्वपूर्वसाधनत्वमयुक्तं यदि व्रीहिषु प्रोक्षणं क्रियते तदा
तैर्यागे अनुष्ठितैः पूर्वं भवति नान्यथेति अतः प्रकरण सहकृतया द्वितीयया श्रुत्या तंडुलनिर्वृत्तिप्रणाड्यापूर्वसाधनत्वं तदंगत्वं प्रोक्षण
स्योच्यत इति एवं सर्वेष्वप्यंगेषु अपूर्वप्रयुक्तत्वं वेदितव्यम्। एवमिमामगृभ्णन् रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्त इत्यत्रापि द्वितीया
श्रुत्या मंत्रस्याश्वाभिधान्यंगत्वं यत्तु वाक्योपायं विनियोग इति तन्न तथा सति वाक्याल्लिंगस्य बलीयस्त्वेन यावद्वाक्यादश्वाभिधान्यंगं भ
वति तावल्लिंगाद्रशनामात्रांगत्वमेव स्यात् स्योनं ते सदनं कृणोमीत्यस्येव सदनांगत्वम् श्रौतविनियोगपक्षे तु यावल्लिंगाद्रशनामात्रांगत्वं
नावरुद्धत्वात् ऐंद्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते इत्यत्र तृतीयाश्रुत्या ऐंद्र्या ऋचः गार्हपत्योपस्थानांगत्ववत् अश्वाभिधान्यां विनियोगः क्रियत इ
तियुक्तं मंत्रस्याश्वाभिधान्यंगत्वम् तस्माच्छ्रौत एवायं विनियोगः। यदाहवनीये जुहोतीत्याहवनीयस्य होमांगत्वं सप्तमीश्रुत्या एवमं
न्योऽपि विभक्तिश्रुत्या विनियोगो ज्ञेयः पशुना यजेतेत्यत्रैकत्वपुंस्त्वयोः समानाभिधानश्रुत्या कारकांगत्वं यजेतेत्याख्याताभिहितसंख्याया
भावनांगत्वं समानाभिधानश्रुतेरेकपदश्रुत्या च यागांगत्वम् न चामूर्त्तायाः तस्याः कथं यागांगत्वमिति वाच्यम् कर्तृपरिच्छेदद्वारा एतदु
पपत्तेः कर्त्ता चाक्षेपलभ्य आख्यातेन हि भावनोच्यते सा च कर्त्तारं विनानुपपन्नेति तमाक्षिपति ननु किमित्येवं वर्ण्यते आक्षेपलभ्यः कर्त्तै

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

न्या॰मी॰ ति आख्यातवाच्य एवकिन्नस्यात् आख्यातश्रवणे भावनायाइवकर्त्तुरपिप्रतिपत्तेः। नचभावनयैवाक्षेपसंभवे किमितितद्वाचकत्वंकल्प
७ नीयमितिसांप्रतम् तथासतिआख्यातवाच्यकर्त्रैवभावनाक्षेपसंभवेतद्वाचकत्वमपिनस्यात् किंचभावनायानकेवलंकर्त्रैवसंबधः
कारकांतरेणापिसंबंधात् अतःसानझटितिकर्त्तारमेवाक्षिपेत् विशेषाभावात्। कर्त्तातुभावनयैवसंबद्धोनकारकांतरेणगुणानांचपरा
र्थत्वादसंबंधः समत्वात्स्यादितिन्यायात् अतःसझटितितमाक्षिपेत् इतिसएवाख्यातवाच्योभावनातुआक्षेपलभ्यैवकिन्नस्यात् किं
चैवंतृतीयादिविभक्तीनामपिकरणादिवाचकत्वंनस्यात्तेषामपिकर्त्तृवदाक्षेपलाभसंभवात् किंचयदिकर्त्तानवाच्यःस्यात्कथमेकत्व
तेनान्वियात् नहिशाब्दमशाब्देनान्वेतीतियुक्तम् अन्यथाऊहादिलोपप्रसंगः किंचदेवदत्तःपचतीतिसामानाधिकरण्यंनस्यात् नहि
केवलंभावनावाचकस्याख्यातस्यदेवदत्तपदेनसामानाधिकरण्यमुपपद्यते एकार्थनिष्ठत्वाभावात् कर्त्तृवाचकत्वेतूपपद्यतएव
लः कर्तरीतिव्याकरणस्मृतिविरोधस्तु कर्तुरनभिधेयत्वेस्पष्ट एव किंचकर्त्तुरनभिधेयत्वेदेवदत्तेनपचतीतिप्रयोगप्रसंगः तृतीया
ह्यनभिहितयोः कर्तृकरणयोर्विहिता आख्यातेनचकर्तानाभिहितइतिकर्तृवाचिनीतृतीयास्याद्देवकर्त्तुरभिधानेतुअभिहितत्वादे
वतृतीयानप्राप्नोतितस्याअनभिहिताधिकारत्वात् देवदत्तःपचतीतिप्रथमातुप्राप्नोत्येवप्रथमायाअभिहितकारकविभक्तित्वात् प्राति
पदिकार्थमात्रवाचित्वाद्धानचतदाप्रातिपदिकेनैवार्थस्योक्तत्वात्प्रथमावैयर्थ्यम् लिंगसंख्याप्रतिपत्त्यर्थंतस्याआवश्यकत्वात् केवल
प्रातिपदिकस्यप्रयोगासाधुत्वाच्चततश्चयदिकर्तानवाच्यःस्याद्देवदत्तेनपचतीतिप्रयोगःस्यात् तस्मादाख्यातवाच्यःकर्तेतिसिद्धमि
तिपूर्वपक्षसंक्षेपः अत्राहुः सएवहिशाब्दस्यार्थोयःप्रकारान्तरेणनलभ्यते अनन्यलभ्यःशब्दार्थइतिन्यायात् अतएवनगंगापदस्यती राम
रमर्थः लक्षणयैवप्रतिपत्तिसंभवात् अतएववचनवाक्यार्थेशक्तिः एवंचाख्यातवाच्यभावनाकर्त्तारंविनाऽनुपपन्नातमाक्षिपतीति ७

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आक्षेपादेव कर्तुः प्रतिपत्तिसंभवे किमिति तद्वाचकत्वमाख्यातस्य कल्पनीयम् नच विनिगमनाविरहः कृतिमान् हि कर्त्ता एवं च कृतेरेव
भावनापरपर्य्यायाया आकृत्यधिकरणन्यायेनाख्यातवाच्यत्वसंभवे न तद्वतः कर्त्तुर्वाच्यत्वं कल्पनीयं गौरवप्रसंगात् नच भावनाकारका
न्तरेणापि संबद्धा न तु क्षिप्त्वान् इति कर्तारमाक्षिपतीति वाच्यम् सा हि यथा नियमेन कर्त्रा संबद्धा न तथा करणादिकारकान्तरेण तिष्ठ
तीत्यादिषु तया तदनाक्षेपात् अतः प्रथमं सा कर्त्तारमेवाक्षिपति न कारकान्तरम् अतएव चाख्याताभिहितासंख्या न कारकान्तरेण सं
बध्यते तस्य प्रथममनुपस्थितेरेतएव तृतीयादिविभक्तीनां करणादिवाचित्वम् भावनायास्तैः सह नियतसंबधाभावेन तया तेषां नियमेना
नाक्षेपात् आख्यातश्रवणात्प्रागेपि तृतीयादि विभक्तिश्रवणे करणादिप्रतीतेर्जायमानत्वाच्च नच शाब्दी संख्या कथमशाब्देन कर्त्रान्वे
तीति वाच्यम् कर्तुर्लक्षणांगीकारात् यथा च लक्षितं तीरं शाब्देन घोषेणान्वेति एवं लक्षितः कर्ताएकत्वेनान्वेष्यति अतएव देवदत्तः पचती
ति सामानाधिकरण्यमुपपद्यते कर्तुर्लक्षणांगीकारात्॥ नच मुख्ये संभवति किमिति लाक्षणिकत्वस्वीकार्यमिति वाच्यम् अनन्यलभ्य
शब्दार्थत्वस्य व्यवस्थापितत्वात् अन्यथासिंहो देवदत्त इति सामानाधिकरण्यं मुख्यं स्यात् किंच आख्यातवाच्यः कर्त्तेति वादिनोपि म
ते देवदत्तः पचतीति सामानाधिकरण्यं न मुख्यम् तन्मते आख्यातेन तृतीयावन्निष्कृष्ट शक्तिमात्ररूप कर्तृकारकाभिधानात् शक्तिमद्द्र
व्यस्याकृत्यधिकरणन्यायेनानभिधानात् देवदत्तशब्देन च द्रव्यमात्राभिधानात् अतश्च भिन्नार्थनिष्ठत्वात्तन्मतेपि न मुख्यसामाना
धिकरण्यं किंतु लाक्षणिकमेवेति न कश्चिद्विशेषः नच लः कर्तरीति व्याकरणस्मृतिबलादाख्यातवाच्यः कर्त्तेति वाच्यम् नहि वाच्यवा
चकभावो व्याकरणस्मृत्यधीनः तस्य न्यायसहितान्वयव्यतिरेकगम्यत्वात् भवतु वास्मृतिगम्यस्तथापि नेयं स्मृतिः कर्तुर्वाच्यत्वे प्र
माणं किंतु कर्तुरेकत्वे एकवचनात्मको लकारः द्वित्वे द्विवचनात्मकः बहुत्वे बहुवचनात्मक इत्यस्मिन्नर्थे प्रमाणं द्व्येकयोर्द्विवचनैकव

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

च्नेन बहुषु बहुवचनमित्यनेनास्याः स्मृतेरेकवाक्यत्वात् यत्तूक्तं कर्तुरनभिधाने देवदत्तेन पचतीति तृतीयाप्रसंग इति तन्न तृतीया हि क
र्तृप्रतिपत्त्यर्थं तत्र च तत्संख्याप्रतिपत्त्यर्थं वा तत्र कर्त्ता तु भावनाक्षेपादेव लभ्यत इति न तत्र तृतीयापेक्षा तत्संख्या तु आख्यातेनैव प्रतीयत
इति न तत्राप्यपेक्षा यथाहुः संख्यायां कारके वा धीर्विभक्त्या हि प्रवर्तते उभयं चात्र तत्सिद्धं भावनातिङ्विभक्तित इति यत्र तु नाख्यातेन त
त्संख्योच्यते तत्र भवत्येव तृतीया यथा देवदत्तेनौदनः पच्यत इति तस्मान्न कर्तुरनभिधाने यत्किंचिद्दूषणमित्यलमतिविस्तरेण प्र
कृतमनुसरामः तल्लिङ्गस्त्रिविधः श्रुतिविनियोगः सेयं श्रुतिर्लिंगादिभ्यः प्रबलं प्रमाणं लिंगादिषु हि न प्रत्यक्षो विनियोजकः शब्दोऽस्ति किं
तु कल्प्यः यावच्चैते विनियोजकः कल्पते तावत्प्रत्यक्षया श्रुत्या विनियोगस्य कृतत्वेन तेषां कल्पकत्वशक्तिर्विहन्यत इति श्रुतेः प्राब
ल्यम् तस्य वै ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत इत्यत्र मन्त्रलिङ्गात् ऐन्द्र्या इन्द्रोपस्थानांगत्वं कल्प्यते तावत्प्रत्यक्षया श्रुत्या गार्हपत्योपस्थानार्थत्वं
क्रियत इति ऐन्द्र्या गार्हपत्योपस्थानांगम् ॥ ॥ सामर्थ्यं लिंगम् । यदाहुः सामर्थ्यं सर्वभावानां लिंगमित्यभिधीयत इति तेनांगत्वं यथा ब
र्हिर्देवसदनं दामीत्यस्य लवनांगत्वं स हि लवनं प्रकाशयितुं समर्थः तच्च लिंगं द्विविधम् सामान्यसंबंधबोधकप्रमाणान्तरापेक्षं तदनपेक्षं
च तत्राद्यं तदन्तरेण यन्न संभवत्येव तस्य तदंगत्वम् तदनपेक्षं केवललिंगादेव यथा पदार्थज्ञानस्य कर्मानुष्ठानांगत्वम् नहि अर्थज्ञानम
न्तरेणानुष्ठानं संभवतीति यदन्तरेण यत्संभवति न तस्य तदर्थत्वं तदपेक्षं यथोक्तस्य मन्त्रस्य लवनांगत्वम् लवनं हि मंत्रं विना उपायान्तरेण
स्मृत्वा कर्तुं शक्यमतो न मन्त्रो लवनस्वरूपार्थः संभवति किं त्वपूर्वसाधनीभूतलवनप्रकाशनार्थः तत्त्वं च न सामर्थ्यमात्रादवगम्यते
लवनप्रकाशनमात्रे सामर्थ्यात् अतोऽवश्यं प्रकरणादि सामान्यसंबंधबोधकं स्वीकार्यम् दर्शपूर्णमासप्रकरणे हि मंत्रस्य पाठादे
वमवगम्यते अनेन मंत्रेण दर्शपूर्णमासापूर्वसंबंधि किंचित्प्रकाश्यत इति अन्यथा प्रकरणपाठवैयर्थ्यप्रसंगात् किं तदपूर्वसंबंधिप्रका

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

न्वाक्ये विधीयत इत्येव युक्तम्। अन्यथा मत्वर्थलक्षणापत्तेरिति अत्रोच्यते यद्यपि यागोद्देशेन सोमविधौ न मत्वर्थलक्षणा तथापि यागस्याप्राप्तत्वा
त्सोमेन यजेतेत्यत्र न यागोद्देशेन सोमविधानं संभवति नच ज्योतिष्टोमेनेत्यादिना प्राप्तत्वात्तदुद्देशेन गुणमात्रं विधीयत इति वाच्यम्। तस्याधि
कारविधित्वे नोत्पत्तिविधित्वानुपपत्तेः कर्मस्वरूपमात्रबोधको विधिरुत्पत्तिविधिः तेन च विहितस्य कर्मणः फलविशेषसंबंधमात्रमधिकारविधि
नाक्रियते फलविशेषसंबंधबोधकस्याधिकारविधित्वात् यथा आग्नेयोऽष्टाकपालो भवतीत्येन हि विहितस्य कर्मणः फलविशेषसंबंधमात्रं द
र्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति वाक्यं विधत्ते तस्याधिकारविधित्वं नोत्पत्तिविधित्वं स्यादेनम् दर्शपूर्णमासाभ्यामित्येतस्य नोत्पत्तिविधित्वे
संभवति आग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यादि वाक्यानर्थक्यापत्तेः (नहि तेन तदा कर्म विधीयते तस्य दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यनेन विहितत्वात्) नापि गुण
विधानं संभवति प्राप्ते कर्मणि अनेकगुणविधाने वाक्यभेदापत्तेः अत आग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यस्योत्पत्तिविधित्वं दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यस्य चाधि
कारविधित्वं युक्तम्। ज्योतिष्टोमेनेत्यस्याधिकारविधेरुद्भिदा यजेत पशुकाम इत्यादिवदुत्पत्तिविधित्वे स्वीक्रियमाणे न कस्यचिदानर्थक्यं सोमे
न यजेतेत्यस्य गुणविधित्वात् यागोद्देशेन सोममात्रविधानाच्च न वाक्यभेद इति चेन्नैवं यद्यपि सोमेन यजेतेत्यत्र लाघवान्न वाक्यभेदः तथा
पि ज्योतिष्टोमेनेत्यस्मिन्वाक्ये कर्मस्वरूपे तस्य च फलसंबंधे विधीयमाने गौरवलक्षणो वाक्यभेदः स्त्येव सोमेन यजेतेत्येतद्वाक्यविहितक
र्मणः फलसंबंधमात्रविधाने तदभावात् उद्भिदा यजेतेत्यत्र तु वचनांतराभावेनागत्या तदाश्रयणम्। नच सोमेन यजेतेत्यत्रापि कर्मस्वरूपे
गुणे च विधीयमाने वाक्यभेदः स्यादिति वाच्यम् श्रूयमाणेन विधिना गुणस्याविधेयत्वात्॥ विशेषणविधेरार्थिकत्वात् सर्वत्र हि विशिष्टवि
धौ विशेषणविधिरार्थिकः ज्योतिष्टोमेनेत्यस्य तूत्पत्तिविधित्वे कर्मस्वरूपं फलसंबंधश्चेति श्रूयमाणेनैव विधिना विधातव्यमिति दृढो गौर
वलक्षणो वाक्यभेदः यथाहुः श्रौतव्यापारनानात्वे शब्दानामतिगौरवं एकोक्त्यवसितानां तु नार्थाक्षेपो विरुध्यत इति नच सोमेन यजेते

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

त्पस्योत्पत्तिविधित्वेयद्यपि नवाक्यभेदः तथापिमत्वर्थलक्षणास्यादेवेति वाच्यम्॥ तस्याः स्वीक्रियमाणत्वात् लक्षणातोवाक्यभेदस्य ज
घन्यत्वात् लक्षणाहिपददोषो वाक्यभेदस्तुवाक्यदोषः पदवाक्यदोषयोर्मध्येपदस्यैवदोषकल्पनायाउचितत्वात् गुणेत्वन्याय्यकल्पने
तिन्यायात् अतएवजातपुत्रःकृष्णकेशोऽग्नीनादधीतेत्यत्राधानानुवादेनजातपुत्रत्वकृष्णकेशत्वविधानेवाक्यभेदापत्तेर्द्वाभ्यामव
स्थाविशेषोलक्ष्यतइत्युक्तम् तस्माद्वाक्यभेदप्रसक्तौलक्षणैवस्वीकार्य्यातस्मात्सोमेनयजेतेत्ययमेवोत्पत्तिविधिर्नज्योतिष्टोमेनेत्ययम्
गौरवलक्षणवाक्यभेदापत्तेः किंचसोमेनयजेतेत्यत्रयागविधानेऽनन्यलभ्यार्थविधानंस्यात् गुणविधानेतुवाक्यार्थविधानंनचाऽनन्यलभ्यार्थविधा
नेसंभवेऽयुक्तम् यथाहुः वाक्यार्थविधिरन्याय्यःऽनन्यलभ्यार्थविधिसंभवइतिवाक्यार्थःपदान्तरार्थइत्यर्थः ज्योतिष्टोमेनेत्यत्रापिफलोद्दे
शेनयागस्यैवविधानान्नवाक्यार्थविधानम् तदुत्पत्तिविधित्ववादिनापितदंगीकाराच्च तस्मात् ज्योतिष्टोमेनेत्ययमधिकारविधिरेवअपि
चकर्मस्वरूपविधिस्तत्रस्वीकार्य्योयत्रकर्मणोरूपमुपलभ्यते यागस्यचद्वेरूपे द्रव्यंदेवताचेति सोमेनयजेतेत्यत्रयद्यपि देवतानोपल
भ्यतेसोमयागस्याव्यक्तत्वात् अव्यक्तत्वंचस्वार्थचोदितदेवतारहितत्वम् नतुदेवतारहितत्वमात्रं ऐंद्रवायवंगृह्णातीत्यादिवाक्यवि
हितग्रहदेवतानांसत्त्वात् ग्रहणार्थाभिरपिदेवताभिःप्रसंगतोयागोपकारस्यक्रियमाणत्वात्। तथापिद्रव्यमुपलभ्यतएवतेनापिया
गस्वरूपज्ञातुंशक्यमेवज्योतिष्टोमेनस्वर्गकामोयजेतेत्यत्रचनद्रव्यंदेवतावाश्रूयते अतस्तस्योत्पत्तिविधित्वे यागविशेषज्ञानंया
गसामान्यस्याविधेयत्वात् विशेषस्यैवविधेयत्वादित्यादिक्लेशेनस्यादतोनायंकर्मोत्पत्तिविधिः नन्वेवमपिअग्निहोत्रंजुहोतीऽ
त्ययमपिहोमोत्पत्तिविधिर्नस्यात् रूपाश्रवणात् तच्छ्रवणाच्चदध्नाजुहोतीत्ययमेवोत्पत्तिविधिःस्यात् तथाचाघाराग्निहोत्राधिकरणवि
रोधः तत्रहिअग्निहोत्रंजुहोतीत्यस्योत्पत्तिविधित्वंदध्नाजुहोतीत्यादीनांचगुणविधित्वमुक्तमितिचेत्सत्यम् अग्निहोत्रंजुहोतीत्यत्रय

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

द्यपि रूपं नोपलभ्यते अग्निहोत्रशब्दस्य तत्प्रख्यन्यायेन नामधेयत्वात् तदेतदग्रेव क्ष्यामः नथापि तस्योत्पत्तिविधित्वं स्वीक्रियते अन्यथा ध
नर्थक्यापत्तेः दध्नाजुहोतीत्यस्य चनानर्थक्यं गुणविधित्वात् अत अग्निहोत्रं जुहोतीत्ययं कर्मोत्पत्तिविधिरितियुक्तम् ज्योतिष्टोमेनेत्यस्य च
नानर्थक्यमधिकारविधित्वोपपत्तेः अतः किमर्थं संभवति रूपवति वाक्ये कर्मविधाने तद्द्रहितेतत्स्वीकार्यं किंच दध्नाजुहोतीत्यस्य कर्मोत्प
त्तिविधित्वे पयसाजुहोत्यनेनैतत्कर्मानुवादेन न पयो विधातुं शक्यते उत्पत्तिशिष्टदध्यवरोधात् उत्पत्तिशिष्टगुणावरुद्धे हि न गुणान्तरं वि
धीयते आकांक्षाया उत्पत्तिशिष्टेनैव निवृत्तत्वात् अतस्तेनापि शिष्टं कर्म्मान्तरं विधेयं तथा चानेकादृष्टकल्पनागौरवम् अग्निहोत्रं जु
होतीत्य‾स्य तु उत्पत्तिविधित्व एतद्वाक्यविहितस्य कर्मणो द्रव्याकांक्षायां युगपदेव खलेकपोतन्यायेन दध्नाजुहोति पयसाजुहोतीत्या
दिवाक्यैर्गुणा विधीयन्ते इति नानेकादृष्टकल्पनागौरवम् अतोऽग्निहोत्रं जुहोतीत्ययमुत्पत्तिविधिः। पयसाजुहोतीत्यादयस्तु गुणविधय
इति युक्तं सोमेन यजेतेत्यत्र रूपवति वाक्ये कर्मोत्पत्तिविधाने स्वीक्रियमाणे न किंचिद्दूषणं पक्षद्वयेप्येकस्यादृष्टस्य तुल्यत्वात् तस्माद्यु
क्तम् सोमेन यजेतेत्ययमेवोत्पत्तिविधिरित्यलमनया विधिनिरूपणानुगतप्रपंचनिरूपणचिंतया प्रकृतमनुसरामः तत्तिद्धं विधिः प्र
योजनवंतमप्राप्तार्थं विधत्त इति ॥ ॥ स च विधिश्चतुर्विध उत्पत्तिविधिर्विनियोगविधिरधिकारविधिः प्रयोगश्चेति तत्र कर्मस्वरूपमा
त्रबोधको विधिरुत्पत्तिविधिः यथाऽग्निहोत्रं जुहोतीति उत्पत्तिविधौ च कर्मणः करणत्वेनैवान्वयः होमेनेष्टं भावयेदिति न तु होमं कु
र्य्यादिति साध्यत्वेन स ह्यासति साध्यस्य साध्यान्तरान्वयायोगेनाधिकारवाक्यगतफलसंबंधो न स्यात् करणत्वेन त्वन्वये होमेनेष्टं
भावयेत्किं तदिष्टमित्याकांक्षायां फलविशेषसंबंधो घटते न चोत्पत्तिविधाविष्टवाचकपदाभावेन कर्मणा इष्टं भावयेदिति कथं वाक्या
र्थ इति वाच्यम् विधिश्रुतेरेवेष्टबोधकत्वात् सा हि पुरुषार्थे पुरुषं प्रवर्त्तयंती कर्मणः फलसंबंधमात्रं बोधयति तस्माद्युक्तमुत्पत्ति

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विधौ कर्मकरणत्वेनान्वेतीति अनस्तु वोद्भिदा यजेतेत्यादौ तृतीयान्तः उद्भिच्छब्द उपपद्यते उद्भिदा यागेन भावयेदित्यन्वयोपपत्तेः ये
षामपीष्टसाधनत्वं लिङर्थस्तेषामपि तृतीयान्तानां कर्मनामधेयानामन्वयोऽनुपपन्न एव न हि संभवति याग इष्टसाधनमुद्भिदेति तृतीयो
पात्तस्य कारकस्य लिंगसंख्यान्वयायोग्यस्य क्रियायैवान्वयात्। ननु तथाप्यग्निहोत्रं जुहोतीत्यादिषु कर्मोत्पत्तिविधिषु द्वितीयान्ता
नां कर्मनामधेयानामन्वयोऽनुपपन्नः न हि संभवति होमेन भावयेदग्निहोत्रमिति सत्यं श्रूयमाणाना द्वितीयाः र्थाक्षिप्तसाध्यत्वानु
वादिका होमस्य हि करणत्वेनान्वयात् असाधितस्य करणत्वानुपपत्तेः तस्याश्चानन्वयोऽपि स्थितौ सौ सक्तून् जुहोतीतिवत्तृती
यार्थं लक्षयति अग्निहोत्रेण होमेनेष्टं भावयेदित्युक्तं पार्थसारथिमिश्रैः अतश्च द्वितीयान्तानां कर्मनामधेयानामन्वयो नानुपपन्नः त
त्सिद्धं उत्पत्तिविधौ कर्मकरणत्वेनान्वेतीति॥ ॥ अंगप्रधानसंबंधबोधको विधिर्विनियोगविधिः यथा दध्ना जुहोतीति स हि तृती
या प्रतिपन्नांगभावस्य दध्नो होमसंबंधं विधत्ते दध्ना होमं भावयेदिति एतस्य विधेः सहकारिभूतानि षट्प्रमाणानि श्रुतिलिंगवाक्यप्रक
रणस्थानसमाख्यारूपाणि एतत्सहकृतेन विनियोगविधिनांगत्वं परोद्देशप्रवृत्तकृतिव्याप्यत्वरूपं पारार्थ्यापरपर्यायं ज्ञाप्यते तत्र नि
रपेक्षो रवः श्रुतिः सा च त्रिविधा विधात्री अभिधात्री विनियोक्त्री चेति तत्र विधात्री लिङाद्यात्मिका अभिधात्री व्रीह्यादिश्रुतिः यस्य
च शब्दस्य श्रवणादेव संबंधः प्रतीयते सा विनियोक्त्री सा च त्रिधा विभक्तिरूपा समानाभिधानरूपा एकपदरूपा तत्र विभक्तिश्रुत्यां
गत्वं यथा व्रीहिभिर्यजेतेति तृतीयाश्रुत्या व्रीहीणां यागांगत्वं न चोत्पत्तिशिष्टपुरोडाशावरुद्धे यागे कथं व्रीहीणामंगत्वमिति वाच्यं
पुरोडाशप्रकृतितयोपपत्तेः पशोरिव हृदयादिरूपहविःप्रकृतितया यागांगत्वम्॥ न च साक्षात्पशोरेवांगत्वं किं न स्यादिति वा
च्यम् तस्य विशसनात् अवदीयमानत्वाच्च हृदयादीनाम् अवदीयमानं हि हविः यथा पुरोडाशादिमध्यात्पूर्वार्द्धाच्चावद्यतीति वा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्यमित्यपेक्षायां सामर्थ्याद्बर्हिर्लवनमित्यवगम्यते तद्धि बर्हिः संस्कारद्वारा पूर्वसंबंधीति मंत्रस्य सामर्थ्यात्तदर्थत्वे सति नानर्थक्यं प्रसज्य
ते तस्माद्बर्हिर्देवसदनं दामीत्यस्य प्रकरणाद्दर्शपूर्णमाससंबंधितयावगतस्य सामर्थ्याल्लवनांगत्वमिति सिद्धम्। पूषानुमंत्रणमंत्राणां
तु यागानुमंत्रणसमाख्यया यागसामान्यसंबंधे ऽवगते सामर्थ्यात्पूषयागसंबंधो ऽवगम्यते। ननु तेषां यावत्समाख्यया पूषयागे न सामा
न्यसंबन्धो ऽवगम्यते तावत् प्रकरणाद्दर्शपूर्णमासाभ्यामेव सामान्यसंबंधो ऽवगतः समाख्यातस्तस्य बलीयस्त्वात्। अत एव पौरोडाशिक
मिति समाख्याते ब्राह्मणे आम्नातानामपि प्रयाजानां प्रकरणात्सान्नाय्योपांशुयागांगत्वमपीत्युक्तम्। किंच यागानुमंत्रणसमाख्यया
पि न पूषयागे न सामान्यसंबंधो ऽवगम्यते किंतु यागमात्रेण प्रकरणेन तु दर्शपूर्णमासाभ्यामेव विशेषेण संबंधो ऽवगम्यते अतः प्रकरणात
प्राप्तिरिति तत्संबंधस्यैवावगतत्वात्तदर्थत्वमेव तेषामुक्तम्। पूषेति शब्दस्य पुष्यतीति व्युत्पत्त्या कथंचिदग्न्याद्यभिधायित्वान्नैवम्। पूषानुमंत्र
णमंत्रे हि श्रूयमाणे एवमवगम्यते पूषाभिधानसमर्थत्वादयं मंत्रस्तत्प्रकाशनार्थ इति लवनमंत्र इव लवनप्रकाशनार्थः। न तत्र प्रकरणा
द्यपेक्षा येन तेषामुपजीव्यत्वेन प्राबल्यं स्यात् प्रकरणात्तु दर्शपूर्णमासार्थत्वे तस्य वाक्यलिंगश्रुतिकल्पनेन विनियोजकत्वात् लिंग
स्योपजीव्यत्वेन प्राबल्यं अतो लिंगात्पूषप्रकाशनार्थत्वे ऽवगते तन्मात्रप्रकाशनमनर्थकमित्यपूर्वप्रकाशनार्थत्वं वक्तव्यं किं तदपूर्वमि
त्यपेक्षायां यागानुमंत्रणसमाख्यानुगृहीताल्लिंगात्पूषयागापूर्वसंबंधिदेवताप्रकाशनार्थोयमित्यवगम्यते अतो यद्यपि समाख्या
तः प्रकरणं बलीयस्तथापि तस्य लिंगेन बाधितत्वात् समाख्याया दुर्बलाया अपि लिंगाश्रितत्वेन प्राबल्यात्तैव सामान्यसंबंधे प्रमाणं दुर्ब
लस्य प्रबलाश्रितस्य प्राबल्यात् अत एव श्रुत्यपेक्षया दुर्बलाया अपि स्मृतेराचमनरूपप्रबलपदार्थाश्रितत्वेन प्राबल्यात्सदार्यधर्मगुण
भूतश्रौतक्रमत्यागेन वेदकरणानन्तरोक्षते आचमनमेव कार्यमित्युक्तं यथाहुः अत्यंतबलवंतो पि पौरजानपदाजनाः दुर्बलैरपि बाध्यंते पु

Nepal Sanskrit University Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

न्या॰मी॰ रुषैः पार्थिवाग्निनैरिति यत्तु पूषेति शब्दः कथंचिदग्न्याद्यभिधायीति तन्न तस्यादंतको हि स इत्यादिवाक्यशेषेण वैदिकप्रसिध्याच अर्थवि
९ शेषे रूढत्वात् रूढेश्चावयवार्थालोचनसव्यपेक्षाद्योगाद्बलीयस्त्वात् अत एव वर्षासु रथकारोऽग्नीनादधीतेत्यत्र रथकारशब्देन सौधन्व
नापरपर्यायो वर्णविशेष उच्यते रूढेः प्राबल्यान्न तु रथं करोतीति व्युत्पत्त्या द्विजातयः योगस्य दौर्बल्यादित्युक्तम् षष्ठे तस्माद्युक्तं स
माख्यया सामान्यसंबन्धे वगमे सामर्थ्यात् पूषयागसंबंधः पूषानुमंत्रणमंत्राणामिति यथाहुः यागानुमंत्रणानीति समाख्याकं तु याजि
कांतस्मात् शक्त्यनुरोधेन प्राप्तिस्तद्दैवतेकेनाविति न त्विद्धप्रमाणान्तरसिद्धसामान्यसंबन्धस्य पदार्थविनियोजकं लिंगमिति तत्र मंत्रविनि
योजकं लिंगं मुख्य एवार्थे न गौणे मुख्यार्थस्य प्रथममुपस्थितत्वेन तत्रैव विनियोगबुद्धौ पर्यवसन्नायां पुनर्गौणेऽर्थे विनियोगकल्पना
यां गौरवप्रसंगात् अत एव बर्हिर्देवसदनं दामीति मंत्रः सामर्थ्यात् कुशलवनांगं तेषां मुख्यत्वात् न उलपराजिलवनांगमित्युक्तम् त
द्दिदं लिंगं वाक्यादिभ्यो बलवत् तेषां हि न साक्षाद्विनियोजकत्वं किंतु श्रुतिं कल्पयित्वा न चासमर्थस्य श्रुतिं कल्पयित्वा विनियोग
८ कल्पना संभवतीति सामर्थ्यस्यापि कल्प्यत्वेनोपजीव्यत्वात् अतस्ते यावत्सामर्थ्यं कल्पयित्वा श्रुतिः कल्प्यते तावदेव क्लृप्तेन सामर्थ्ये
न श्रुतिं कल्पयित्वा विनियोगः क्रियते इति तस्य प्राबल्यम् अत एव स्योनं ते सदनं कृणोमि घृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामीत्यस्य
सदनांगत्वं लिंगात् न तु वाक्यात्सदनांगत्वं तस्य दौर्बल्यादिति समभिव्याहारो वाक्यम् समभिव्याहारो नाम साध्यसाधनत्वादिवाचकद्वितीयाद्य
भावेवस्तुतः शेषशेषिणोः सहोच्चारणं यथा यस्य पर्णमयी जुहूर्भवतीति अत्र हि न द्वितीयादिविभक्तिः श्रूयते केवलं पर्णताजुह्वोः समभिव्याहारमात्रम् त
स्मादेव च पर्णताया जुह्वंगत्वं न चानर्थक्यं जुहूशब्देनापूर्वलक्षणात् तदयं वाक्यार्थः पर्णतया अवत्तहविर्धारणद्वारा यदपूर्वं साध राम
नं तद्भावयेदिति एवं च पर्णतया यदि जुहुः क्रियते तदेव तत्साधनमपूर्वं भवति नान्यथेति गम्यते इति न पर्णताया वैयर्थ्यम् अवत्तहविर्धारः ९

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पाद्धारे इति चावश्यं वक्तव्यम् अन्यथास्नुवादिष्वपि पर्णतापत्तेः सा चेयं पर्णता नारभ्याधीतानां सर्वत्र क्रतुषु गच्छति विकृतिषु चोदकेनापि
प्राप्तिसंभवेन हि रूक्षत्वापत्तेः किंतु प्रकृतिषु तदुक्तं प्रकृतौ वा हि रूक्षत्वादिति अत्र विकृतिर्यतोगानिगृह्णातिसा प्रकृतिरिति न प्रकृतिश॰
ब्देन विवक्षितं गृहमेधीयपर्णताया अप्राप्तिप्रसंगात् नहि गृहमेधीयात् काचन विकृतिरंगानि गृह्णाति मानाभावात् किंतु चोदकाद्यत्रांगप्रा
प्तिस्तत्कर्म प्रकृतिशब्देन विवक्षितम् यथा दर्शपूर्णमासौ तत्र हि न चोदकादंगप्राप्तिः प्रकरणपठितैरेवांगैर्नैराकांक्षात् गृहमेधीया
दिष्वपि न चोदकादंगप्राप्तिः क्लृप्तोपकारैरेवाज्यभागादिभिर्नैराकांक्षात् अतो यत्र चोदकाप्रवृत्तिस्तत्रानारभ्याधीतानां सन्निवेशः
साप्तदश्यं त्वनारभ्याधीतमपि न प्रकृतौ गच्छति प्रकृतेः पांचदश्याविरोधात् किंतु विकृतिषु गच्छति तत्रापि न सर्वासु गच्छति चोदकप्रा
प्तपांचदश्यबाधप्रसंगात् किन्तु प्रत्यक्षाम्नातसाप्तदश्यासु मित्रविंदादिषु गच्छति यथाहुः एवं च प्रकृतावेतत्पांचदश्यं प्रतिष्ठितम् विकृ
तौ च न यत्रास्ति साप्तदश्यं पुनः श्रुतिरिति न च वाक्यवैयर्थ्यम् अनारभ्याधीतस्यैव साप्तदश्यस्य मित्रविंदादिप्रकरणस्थेन वाक्येनोपसंहा
रात् उपसंहारो नाम प्राप्तस्य विशेषे नियमनम् यथाहुः सामान्यविधिरस्पृष्टः संह्रियेत विशेषतः इति तत्रानारभ्यविधिः सामान्यविधिः मि
त्रविन्दादिप्रकरणस्थस्तु विशेषविधिरित्यास्तां तावत् प्रकृतमनुसरामः तत्सिद्धं वाक्यादंगत्वं तदिदं वाक्यं प्रकरणाद्बलीयः प्रकरणं हि
न साक्षाद्विनियोजकं तद्ध्याकांक्षारूपम् न चाकांक्षा स्वयं प्रमाणं किन्तु साकांक्षं वाक्यं दृष्ट्वा भवत्येतादृशी मतिः नूनमिदं वाक्यं केन चिद्वा
क्येनैकवाक्यभूतमिति ततश्चाकांक्षारूपं प्रकरणं वाक्यस्य वाक्यांतरेणैकवाक्यत्वे प्रमाणं एवं च यावत्प्रकरणं वाक्यं कल्पयित्वा विनियो
जकं भवति तावद्वाक्यं लिंगश्रुती कल्पयित्वा विनियोजकं भवतीति प्रकरणाद्वाक्यं बलीयः अत एवेंद्राग्नी इदं हविरजुषेतामवीवृधे
तां महोज्यायोक्रातामित्यत्रेंद्राग्नीपदस्य लिंगाद्दर्शांगत्वे सिद्धे इदं हविरित्यादेरपि तदेकवाक्यत्वाद्दर्शांगत्वम् ननु प्रकरणाद्दर्शपूर्णमा

न्या·मी सांगत्वम् प्रकरणाद्वाक्यस्य बलीयस्त्वादिति ॥ ॥ उभयाकांक्षाप्रकरणम्। यथा प्रयाजादिषु समिधो यजतीत्यत्र हि इष्टविशेषस्यानिर्दे-
१० शात्समिधा यागेन भावयेत् किमित्यस्त्युपकार्याकांक्षा दर्शपूर्णमासवाक्येपि दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गं भावयेत्कथमित्युपकारकाकांक्षा तदु-
भयाकांक्षया प्रयाजादीनां दर्शपूर्णमासांगत्वं सिद्ध्यति। ननु यदि प्रयाजादिवाक्ये इष्टविशेषो न श्रूयते तर्हि विश्वजिन्न्यायेन स्वर्गः फलं क-
ल्प्यतां विश्वजिदधिकरणे हि विश्वजिता यजेतेत्यत्र फलस्याश्रवणात् फलमंतरेण विधिश्रुतेरनुपपत्तेरवश्यं फले कल्पयितव्ये स-
र्वाभिलषितत्वेन स्वर्गः फलमित्युक्तम् तदुक्तम् सः स्वर्गः स्यात्सर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वादिति रात्रिसत्रन्यायेन वार्थवादिकं फलं कल्प्य-
तां रात्रिसत्राधिकरणे हि प्रतितिष्ठंति ह वै य एता रात्रीरुपयंतीत्यत्र विध्युद्देशे फलाश्रवणात्फलमंतरेण विधिश्रुतेरनुपपत्तेरवश्यं फले
कल्पयितव्ये आर्थवादिकं प्रतिष्ठारूप्यं फलमित्युक्तम् विश्वजिन्न्यायेनानुपस्थितस्वर्गकल्पने तस्य प्रकृतसंबंधकल्पने गौरवादर्थ-
वादोपस्थितस्यैव प्रकृतफलत्वं कल्पने लाघवात्॥ ॥ तदुक्तम्। फलमात्रेयो निर्देशादश्रुतौ ह्यनुमानं स्यादिति तस्माद्विश्वजिन्न्यायेन
रात्रिसत्रन्यायेन वा स्वतंत्रफलार्थत्वे संभवति किमिति दर्शपूर्णमासांगत्वं स्वीक्रियते इति मैवम् स्वतंत्रफलार्थत्वे ऽन्यतराकांक्षया सं-
बंधः स्यात् न त्वत्र फलस्य साधनाकांक्षास्ति श्रूयमाणं हि फलं साधनमाकांक्षति न चात्र तच्छ्रूयते एवं च फलस्याकांक्षाभावात् केवलं
किं भावयेदिति प्रयाजानां भाव्याकांक्षयैव स्वतंत्रफलार्थत्वं स्यात् दर्शपूर्णमासार्थत्वे तूभयाकांक्षा प्रमाणम् प्रयाजानां भाव्याकां-
क्षायाः इतरत्र च कथंभावाकांक्षायाः सत्वात् अन्यतराकांक्षातश्चोभयाकांक्षा बलीयसीति वक्ष्यते ततश्च दर्शपूर्णमासार्थत्वमेव
युक्तं न स्वतंत्रफलार्थत्वमिति तदुक्तम् द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात्फलश्रुतिरर्थवादः स्यादिति अत्र द्रव्ये फलश्रुतिर्यस्य पर्णम- राम
यी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोतीत्येवमाद्या संस्कारे फलश्रुतिर्यदंक्ते चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य वृंक्ते इत्येवमाद्या कर्मणि फलश्रुति- १०

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

र्वैर्म वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यत्प्रयाजानुयाजा इज्यन्ते इत्याद्या कर्मपदं चारादुपकारककर्मपरं द्रष्टव्यम् संस्कारकर्मणः पृथक्संकीर्तनादि·
त्यास्तां तावत् तदिदं करणम् क्रियाया एव विनियोजकम् न द्रव्यगुणयोः तयोस्तु क्रियायोगाद्धि नियोजकम् कुत इति चेत् शृणु यजेत स्व
र्गकाम इत्यत्राख्यातांशेनार्थी भावनाभिधीयते भावयेदिति सा चांशत्रयमपेक्षते किं भावयेत् केन भावयेत् कथं भावयेदिति तत्र भाव्याकांक्षायां
षष्ठाद्यन्यायेन स्वर्गो भाव्यतयान्वेति स्वर्गं भावयेदिति करणाकांक्षायां समानपदोपात्तो या—गो भावार्थाधिकरणन्यायेन करणतयान्वेति या
गेन स्वर्गं भावयेदिति ततः कथमिति कथंभावाकांक्षा जायते तस्यां चाकांक्षायां यत्सन्निधौ पठितमश्रूयमाणफलकं च क्रियाजातं तदेवोप
कार्य्याकांक्षयेति कर्त्तव्यतात्वेनान्वयमनुभवितुं योग्यं क्रियाया एव लोके कथंभावाकांक्षायामन्वयदर्शनात् न हि कुठारेण छिंद्यात् कथमि दित्सकौ
त्याकांक्षायां हस्त इति केवलमुच्चार्यमाणोपि हस्तोऽन्वयं प्राप्नोति किं तर्हि हस्तेनोद्यम्य निपात्येति उच्चार्यमाणे उद्यमननियतने एव
हस्तोपि तद्द्वारेणैवान्वयं प्राप्नोतीति सर्वजनीनमेतत् किं च कथंभावाकांक्षा नाम करणगतप्रकाराकांक्षा थमोः प्रकारवाचित्वात् सामान्य
स्य भेदको विशेषः प्रकारः सामान्यं च क्रियारूपमेवाख्यातेनोच्यते यजेत स्वर्गकाम इत्यस्य ह्ययमर्थः यागेन तथा कर्त्तव्यं यथा स्वर्गो भ
वतीति क्रियासामान्यस्य च विशेषः क्रियैव भवति न हि ब्राह्मणविशेषः परिव्राजकादिरब्राह्मणो भवति एवं च करणगतक्रियाविशेषा
कांक्षापरनामधेयकथंभावाकांक्षायां क्रियैवान्वेतीति युक्तं स च करणगतः क्रियाविशेषोन्वाधानादिब्राह्मणतर्पणान्तः क्रियास्व
प एवेति युक्तं तस्य प्रकरणे न ग्रहणं तस्य च करणगतत्वं तदुपकारकत्वमेव तेन विना यागेनापूर्वाजननात् न ह्युद्यमननिपतन
व्यतिरेकेण कुठारेण द्वैधीभावो जन्यते तत्सिद्धं कथंभावाकांक्षायां क्रियैवान्वेतीति अत एव द्रव्यदेवतयोर्यागसंपादनद्वारान्वयः तै
सांप्रदायिकैरुक्तः विकृतौ च कथंभावाकांक्षायामुपकारकसंपादनमतिदिश्यत इत्युक्तम् यदि च कथंभावाकांक्षायां सिद्धं व

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

न्या·मी· स्त्वन्वयोग्यं स्यात् तदोपकार्य्यसंपादनपर्य्यन्तंधावनंग्रंथकृतामनर्थकंस्यात् अतश्चक्रियायाएवइतिकर्त्तव्यतात्वंकथंभावाकांक्षागृही
११ तस्येतिकर्त्तव्यतात्वात् इतिशब्दस्यप्रकारवाचित्वात् कर्तव्यस्येतिप्रकारइतिकर्त्तव्यताप्रकारश्चसामान्यभेदकोविशेष इत्युक्तम् कर्त्त
व्यस्यचविशेषः कर्त्तव्यएवभवतीतिनसिद्धस्यवस्तुनइतिकर्त्तव्यतात्वंकिंतुक्रियायाएवसिद्धस्यतुद्रव्यादेः केवलमंगत्वंनदपिश्रुत्या
दिनानतुप्रकरणात् यथाहुः नावांतरक्रियायोगादृतेवाक्योपकल्पितात् गुणद्रव्येकथंभावेगृह्णंतिप्रकृताः क्रिया इति अतएवबर्हिर्देवसदनं
दामीत्यादिमंत्रस्यलिंगादंगत्वं नतुप्रकरणादित्युक्तम् अर्थवादाधिकरणपूर्वपक्षसमाप्तौएणकेकचिद्द्रव्यस्येतिकर्त्तव्यतात्वाभिधान
मंगत्वाभिप्रायंद्रष्टव्यंबहुग्रंथस्वरसादुक्तयुक्तेश्चेति तत्सिद्धं प्रकरणंक्रियायाविनियोजकमिति तच्चप्रकरणंद्विविधंमहाप्रकरणमवा
न्तरप्रकरणंचेति तत्रभावनायाः प्रकरणंमहाप्रकरणं तच्चप्रयाजादीनांग्राहकं तच्चप्रकृतावेवयत्रसमग्रांगोपदेशः साप्रकृतिः यथादर्
शपूर्णमासादि तत्रचोभयाकांक्षारूपंप्रकरणंसंभवतिआकांक्षानुपरमात् विकृतौतुनप्रकरणंसंभवति। यत्रतुनसमग्रांगोपदेशः साविकृतिः यथासौर्यादिः तत्रचयान्यपूर्वाण्यंगानिविद्यंते उपहोमादीनि तेषांनप्रकरणंविनियोजकं तत्रयद्यपितेषां किंभावयेदित्यस्त्येवा
कांक्षातथापिप्रधानस्यनकथंभावाकांक्षास्तिप्राकृतैरेवांगैर्निराकांक्षत्वात् नचप्राकृतानामंगानामत्रापठितत्वेनाप्रत्यक्षत्वाद्वैकृतानां
पठितत्वेनप्रत्यक्षत्वात्तैरेवाकांक्षोपशमइतिवाच्यम् तेषांपठितत्वेपि अक्लृप्तोपकारत्वेनझटित्याकांक्षोपशमनेऽसामर्थ्यात् प्राकृतानां
क्लृप्तोपकारत्वेननत्च्छमनेसामर्थ्यात् नचात्रतेषामुपस्थापकाभावः उपमितिलक्षणप्रमाणेनतेषामुपस्थितत्वात् सौर्यवाक्येहि दृष्टेऽो
षधिद्रव्यत्वेनएकदेवत्यत्वेनसादृश्येनआग्नेयवाक्यमुपमीयतेगवयदर्शनात् गोःउपमानवत् तस्मिंश्चोपमितेतेनतदर्थोज्ञायतेसाच
च्यंशाभावनातत्रसौर्यवाक्येभावनायाः भाव्यकरणयोः सत्वादितिकर्त्तव्यताकांक्षायामुपकारदृष्टभावेनाग्नेयेतिकर्त्तव्यतातिदिश्यते राम ११

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सौर्य्येयागे नब्रह्मवर्चसं भावयेदाग्नेयवदितितथाचतयेवाकांक्षोपशमान्न विकृतेः प्रकरणमस्तिं अन्यनराकांक्षास्वरूपस्थानादेवचापूर्वांग
ग्रहणंनचप्राकृतांगग्रहणमेवविकृतौप्रकरणात् किंनस्यादितिवाच्यंतेषामपिप्रकृत्युपकारकतयाकांक्षोपशमात् ननुप्राकृतांगानामाकां
क्षाभावेतेषांविकृतौसंबंधः केवलंस्थानात् अपूर्वाणांत्वाकांक्षासत्वाद्धि कृतेरप्याकांक्षावत्वात्तेषांतत्संबंधः प्रकरणात् प्रकरणंचस्थाना
त् झटितिविनियोजकमित्यपूर्वाणामेवप्रथमंसंबंधः स्यात् नप्राकृतानामिति उच्यते सत्यंप्रकरणंझटितिविनियोजकंतथापिप्रमाणबला
बलात्प्रमेयबलाबलस्यजर्यस्त्वात् उक्तविधयोपस्थितत्वात् प्राकृतानामेवसंबंधोयुक्तः क्लृप्तोपकारत्वात् नवैकृतानांकल्प्योपकारत्वा
त् विकृतेश्चोपकारकपदार्थाकांक्षानपदार्थमात्राणामितियुक्तः प्रथमंप्राकृतांगसंबंधः ततश्चनविकृतौप्रकरणंविनियोजकंयत्तुविकृ
तौप्राकृतांगानुवादेनविधीयते यथौदुंबरोयूपो भवतीतियूपानुवादेनऔदुंबरत्वंतत्प्रकरणात् गृह्यतेननुनतत्प्रकरणाद्गृह्यतेअक्रि
यात्वात् क्रियायाएवप्रकरणग्राह्यत्वादिति चेत्सत्यंतथापितुतावद्विधीयमानस्यौदुंबरत्वस्यास्त्येवाकांक्षाकिंभावयेदिति नचयूपानु
वादेनतस्यविधीयमानत्वात् यूपस्यचादृष्टरूपत्वान्नैवौदुंबरत्वस्यनैराकांक्षम् आहवनीयेनेवाधानस्येतिवाच्यम् यूपस्यकेवला
दृष्टरूपत्वाभावात् तस्यहितद्रूपत्वेखादिरत्वादिकंकेवलादृष्टार्थंस्यात् नचतत्संभवति तथासतिखादिरत्वाभावेप्रतिनिधित्वेनकदं
रोपादानंनस्यात् अदृष्टार्थस्यप्रतिनिध्यभावात् नहिखदिरजन्यमदृष्टंकदरेणक्रियतइत्यत्रप्रमाणमस्तिअतएवनादृष्टार्थानांप्रतिनि
धिः तदुक्तम् नदेवताग्निशब्दक्रियमन्यार्थत्वादितिअन्यार्थत्वादितिअदृष्टार्थत्वात् प्रतिनिधित्वेनचोपादानंकदरादेरुक्तंयथेषुतस्मा
न्नयूपस्यकेवलादृष्टरूपत्वं अपितुदृष्टादृष्टसंस्कारगणोयूपइतिसांप्रदायिकाः एवंचौदुंबरत्वंनयूपमात्रेणनैराकांक्षंदृष्टसंस्कारस्यप्र
कारांतरेणापिसंभवात् अतश्चास्तिऔदुंबरत्वस्याकांक्षाविकृतेरप्यस्तिकथंभावाकांक्षासाचतदाशाम्यतियदोपकारास्तत्पृष्टभावेन

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

चपदार्था अन्वीयंतेनतूपकारमात्रान्वयेनशाम्यति अतश्चयथेंद्रियभावनायाः करणाकांक्षादध्नः करणत्वेनान्वयेजाते सिद्धस्यकरणत्वानु
पपत्त्या होमस्याश्रयत्वान्वयं यावदनुवर्त्ततेनतु दध्यन्वयमात्रेणनिवर्त्तते आश्रयत्वेनचगृह्यमाणोहोमः करणाकांक्षैवगृह्यतइत्युच्य
तेनत्वाश्रयाकांक्षानामचतुर्थ्यस्तिएवंविकृतेः कथंभावाकांक्षानोपकारान्वयमात्रेणनिवर्त्तते उपकारपृष्ठभावेनयावत्पदार्थान्वय
मनुवर्त्ततेअतश्चोपकारपृष्ठभावेनगृह्यमाणाः पदार्थाः कथंभावाकांक्षयैवगृह्यंतेतत्रप्राकृताः पदार्थाः कथंभावाकांक्षयागृह्यमाणाः
अपिनप्रकरणग्राह्याः प्रकृत्युपकारकतयातेषामाकांक्षाभावात् औदुंबरत्वादयस्तु अन्यानुपकारकतयासाकांक्षाः पशुनियोजनयूप
पृष्ठभावेनयावत्खादिरत्वमायातितावद्विधीयंतेइतियुक्तंतेषांप्रकरणग्रहणमुभयाकांक्षासत्वात् यदिहियूपपृष्ठभावेनखादिर
त्वंविहितंस्यात् ततोविकृतेराकांक्षाभावात् औदुंबरत्वंनप्रकरणग्राह्यंस्यात् नचैतदस्तिचोदकस्यखादिरत्वाविषयत्वात् ननुयदिया
वत्खादिरत्वमायातितावदेवौदुंबरत्वंविधीयते तदातेनखादिरत्वबाधोऽप्राप्तबाधः तार्तीयबाधवत् तथाहिबाधोद्विविधः अप्राप्तबा
धःप्राप्तबाधश्चेति तत्रतार्तीयबाधोऽप्राप्तबाधः तत्रहियावद्दुर्बलेनप्रमाणेनविनियोगः कर्तुमारभ्यतेतावदेवप्रबलप्रमाणेनविनियो
गः क्रियतेइति तद्बाधितेनेतरबाधोऽप्राप्तबाधः दुर्बलप्रमाणस्याप्रवृत्तत्वात् प्राकृतस्यत्वगस्यविकृतौचोदकप्राप्तस्यप्रत्याम्नानाद
र्थलोपात्प्रतिषेधाद्वायोबाधः सप्राप्तबाधः यथाप्राकृतानांकुशानांप्रतिकूलशराम्नानात्प्रयाजावाःवघातस्यकृष्णलेषुवैतुष्य
रूपप्रयोजनलोपात् यथावापित्र्येष्टौहोतृवरणस्यनहोतारंवृणीतइतिप्रतिषेधात् औदुंबरत्वेनचखादिरत्वबाधःप्राप्तबाधः
एववक्तव्यः शरकुशन्यायेनचोदकस्यचखादिरत्वाविषयत्वेप्राप्त्यभावात् तदनुपपत्तिःस्यादिति उच्यते तार्तीयप्रमाणविनियुक्तेने
तरस्यबाधनंतावदप्राप्तबाधनंप्रकरणंचतार्तीयंतेनतद्विनियुक्तौदुंबरत्वेनेतरस्यबाधनमप्राप्तबाधएवनहिवैकृतेनप्राकृतबाधः ९

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्राप्तबाधएवेतिकुलधर्मः वस्तुतस्तुप्राप्तबाधएवायम् नचखादिरत्वस्यचोदकाविषयत्वेनप्राप्त्यभावात् कथंतद्बाधः ------
प्राप्तबाधः तर्हिषयत्वेवातेनैवनिराकांक्षत्वादौदुंबरत्वस्यप्रकरणंविनियोजकंस्यादितिवाच्यम् नहिप्राप्तबाधस्थलेचोदकेनपदार्थाः
प्राप्यन्तेतथासतिशास्त्रप्राप्तत्वेनबाधोनस्यात् किंतर्हितानेवपदार्थान्वस्तुतःप्रापयतियेविकृतौनबाध्यन्तेतेचपदार्थाःप्रकृतिवच्छब्देनप्राप्यं
तेइतिभवतिपुरुषस्यभ्रान्तिः यथाप्रकृतौकृतंतथाविकृतौकर्त्तव्यमितिसर्वेपदार्थाःप्राकृताःकर्त्तव्याइति अतश्चभ्रान्तिप्राप्ताःखादिर
त्वादयःशास्त्रप्रतिपन्नैरौदुंबरत्वादिभिर्बाध्यन्तेइतितद्बाधःप्राप्तबाधः नचभ्रान्तिप्रतिपन्नेनवैधीआकांक्षानिवर्त्तयितुंशक्यतेतस्मा
द्युक्तमुक्तमुभयाकांक्षारूपप्रकरणसंभवाद्विकृतौप्राकृतांगानुवादेनविधीयमानानामौदुंबरत्वादीनांप्रकरणंविनियोजकमिति एवंपृषदा
ज्येनानुयाजान्यजतीतिप्राकृतानुयाजानुवादेनविधीयमानंपृषदाज्यमपिप्रकरणाद्विकृत्यंगमितिकेचिदाचार्याःअन्येत्वेवमाहुः पृषदाज्यं
हिअनुयाजानुवादेनविधीयते तत्स्वरूपेचानर्थक्यप्राप्तेः तैर्नविकृत्यपूर्वंलक्षयितुंयुक्तंविप्रकर्षात् किंतुदीक्षणीयावाङ्नियमन्या
येनस्वापूर्वमेवलक्षयितुंयुक्तंसन्निकर्षात् अतएवोत्पवनादीनांप्रोक्षणाद्यपूर्वप्रयुक्तत्वमुक्तम् अतश्चविधीयमानस्यपृषदाज्यस्यवा
क्यप्रतिपन्नेनानुयाजापूर्वेणैवनैराकांक्ष्यात् नप्रकरणाद्विकृत्यपूर्वार्थत्वमितिवयंत्वंगीकृत्यापिविकृत्यर्थत्वंब्रूमः भवतुवाविकृत्यर्थत्वंपृष
दाज्यस्यतथापिनप्रकरणंवियोजकंभवति यूपपृष्टभावेनहियावत्खादिरत्वमायातितावदौदुंबरत्वविधानादुभयाकांक्षासंभवाद्युक्तः
प्रकरणविनियोगः एवंयावदनुयाजपृष्टभावेनआज्यमायातितावदेवयदिपृषदाज्यंविधीयेततदोभयाकांक्षासंभवात्प्रकरणविनि
योगोभवेत् नत्वेतदस्तिनहिपृषदाज्यंनामद्रव्यान्तरंकिंचिदस्तियदाज्यस्यानापन्नंविधीयेतऔदुंबरत्वमिवखादिरत्वस्यानापन्नं
पृषच्छब्दस्यपृषन्मणिरित्यादौचित्रतावाचित्वेनदृष्टत्वात् पृषदाज्यशब्दस्यचित्राज्यवाचित्वात् अतएवनिगदेष्वाज्यपानिः

Nepal Sanskrit University, Valmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

त्येवंवक्तव्यं न तु पृषदाज्यपानीत्युक्तम् न च यावत्प्राकृतमाज्यमायाति तावदेव चित्राज्यविधानात् प्रकरणविनियोगः संभवद् इति वा
च्यम्। न हि पृषदाज्यशब्देन चित्रतागुणविशिष्टमाज्यं विधीयते विशिष्टविधाने गौरवापत्तेः किंतु प्राकृताज्यानुवादेन चित्रतागुणमा
त्रं विधीयते लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरंतीतिवत् तदुक्तं दशमे चतुर्थचरणांते नवा गुणशास्त्रत्वादिति प्राकृतस्यैवाज्यस्य चित्रगु
णमात्रविधानमिति च शास्त्रदीपिकाख्यं च विकृतेः प्राकृतेनाज्येन क्लृप्तोपकारैश्चानुयाजैर्नैराकांक्ष्यपश्चाद्विधीयमानस्य चित्रतागुणस्यो
पहोमाद्यपूर्वांगवत् न प्रकरणे विनियोजकं संभवति यदि हि प्राकृतस्य कस्यचिद्गुणस्य स्थाने चित्रतागुणो विधीयते तदा स गुणो यावद
याति तावद्धि कृते नैराकांक्ष्याभावात् चित्रतागुणस्य च तावदेव विधानादुभयाकांक्षासंभवात् प्रकरणविनियोगो भवेत् न च तादृशः प्राकृ
तो गुणोस्ति आज्यस्यानुयाजानां चित्रतागुणात्प्रागेव विधानात् तस्य तत्स्थानापन्नत्वाभावात् न चाज्यपृष्टभावेन यावत्प्राकृतो निर्गुण
त्वमायाति तावदेवास्य विधानात्प्रकरणसंभवद् इति वाच्यम् निर्गुणस्याविहितत्वेन पाणिकंडूयनवदनंगत्वात् विकृतेस्तदाकांक्षाभा
वात् तथा हि ज्योतिष्टोमे दक्षिणादानसमये विहितकृष्णविषाणत्यागस्य हि रात्र्यादिषु चोदकप्राप्तस्य प्रथमेन्हि अननुष्ठानं उत्तरेन्हि दक्षि
णादानपूर्वकालीनैः पदार्थैः कृष्णविषाणकंडूयनस्य शास्त्रविहितत्वेनापेक्षितत्वात् ज्योतिष्टोमे च दक्षिणादानोत्तरकालं पाणिकंडूयनं
दृष्टमपि हि रात्र्यादिषु प्रथमेन्हि अनुष्ठीयमानैर्दक्षिणादानोत्तरकालैः पदार्थैर्नापेक्ष्यते तस्य प्रकृतावर्थसिद्धत्वेनाशास्त्रीयत्वादिति एवं
निर्गुणत्वस्याविहितत्वेन प्रकृतेस्तदपेक्षा नास्तीति तस्मादुभयाकांक्षाया असंभवात् पृषदाज्यस्य न प्रकरणविनियोगः संभवतीत्य
लमतिविस्तरेण तत्सिद्धं महाप्रकरणं प्रकृतावेव विनियोजकं विकृतौ तु यत्प्राकृतदृष्टार्थांगानुवादेन विधीयते तस्य विनियोजकं न तु के राम
वलं विधीयमानस्यापूर्वांगस्येति यत्तु विकृतावपि प्राकृतधर्मानुवादेन विधीयमानयोर्धर्मयोरंतरालैः पूर्वमप्यंगं केवलं पठ्यते न त १३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पिप्रकरणे न विनियुज्यते यद्यपि विकृतेः कथंभावाकांक्षा प्राकृतैरेवांगैः शाम्यति तथापि यत्र प्राकृतांगानुवादेन धर्मविधानं तत्र तद्विधानं यावत् भवति तावत्कथंभावाकांक्षा न निवर्त्तते अतो विकृतेराकांक्षावत्वादंतराले विहितस्यापूर्वांगस्य भाव्याकांक्षासत्वात् युक्तं त-स्य प्रकरणाद्विकृत्यर्थत्वं यथा मनहोमेषु ते हि प्राकृतांगानुवादेन विधीयमानयोर्धर्मयोरंतराले विधीयंते इत्युक्तम् तंत्ररत्ने दावि-त्यास्त्वं तावत् फलभावनाया अंतराले यदंगभावनायाः प्रकरणं तदवांतरप्रकरणं तच्चाभिक्रमणादीनां प्रयाजादिषु विनियोजकं तच्च संदं-शेन ज्ञायते तदभावे ऽविशेषात् सर्वेषां फलभावनाकथंभावेन ग्रहणात् संदंशो नाम एकांगानुवादेन विधीयमानयोरंतराले विहितत्व-म् यथाभिक्रमणं तद्धि समानयते जुह्वामुपभृत इत्यादिना प्रयाजानुवादेन किंचिदंगं विधाय विधीयते पश्चादपि प्रयाजानुवादेन यो वै प्रयाजानां मिथुनं वेदेत्यादिना किंचिदंगं विधीयते अतः प्रयाजांगमध्ये पठितमभिक्रमणं तदंगं भवति तत्कथंभावाकांक्षाया अशान्तेः यथाहुः परप्रकरणस्थानामंगेष्कृत्यादिभिस्त्रिभिः ज्ञाते पुनश्च तैरेव संदंशेन तदिष्यते इति न चांगभावनायाः कथंभावाकांक्षाभावात् कथं प्रयाजभावना — — कथंभावेनाभिक्रमणं गृह्यते इति वाच्यं भावनासाम्येन सर्वत्र कथंभावाकांक्षायाः सत्वात् प्रयाजैरपूर्वं कृत्वा या-गोपकारं भावयेदित्युक्ते यो नाम न जानाति प्रयाजैरपूर्वं कर्त्तुं तस्यास्त्येव कथंभावाकांक्षा कथमेभिरपूर्वं कर्त्तव्यमिति सा च संदंशपतितैर्वा-चनिकैः स्मार्त्तैश्चाचमनादिभिः शाम्यति तदभावे तु स्वरूपनिष्पादनेन दर्विहोमन्यायेन निवर्त्तते दर्विहोमेषु हि स्वरूपनिष्पादनातिरि-क्तः तथा व्यापारो न श्रूयते नाप्यतिदेशेन तस्यास्ति यागीयानां धर्माणां तावन्नातिदेशो यागत्वेन होमत्वेन वैलक्षण्यात् नापि होमीया-नां कस्य होमस्य धर्माः कस्मिन् होमे प्रवर्त्तत इति विशेषनिर्णये प्रमाणाभावात् अतो धर्मप्राप्त्यभावाद् दर्विहोमैरिष्टं भावयेत्कथमित्युत्प-न्नाप्याकांक्षा स्वरूपनिष्पादनेनैव शाम्यति एवं येष्वंगेषु संदंशाद्यभावः तत्रोत्पन्नाप्याकांक्षा तेनैव निवर्त्तते सर्वथा तदभावः तस्मा द्यु-

न्या·मी· क्रमुत्क्रमभिक्रमणं प्रयाजांगमितितच्चेदमवांतरप्रकरणं महाप्रकरणाद्बलीयः संदंशपतितानां धर्माणांकैमर्थ्याकांक्षायांप्रधानापूर्वा-
१४ त्प्रयाजाद्यपूर्वस्यझटित्युपस्थितेरितिप्रकृतमनुसरामः तस्मिद्धुभयविधस्यप्रकरणस्यविनियोजकत्वंतदिदंस्थानाद्विप्रमाणाद्बलव
त् यत्रहिस्थानादंगत्वंतत्रान्यतरस्यप्रकारांतरेणनिराकांक्षत्वेनचसाकांक्षनिराकांक्षेण संबद्धुयोग्यं विनाकांक्षोत्थापनेनअतश्चान्य
तराकांक्षयायावदुभयाकांक्षारूपप्रकरणकल्पनद्वारावाक्यादिकंकल्पयितुमारभ्यतेतावत्प्रकरणेनवाक्यंकल्पयित्वाविनियोगः
क्रियतइतिस्थानात्प्रकरणस्यबलीयस्त्वम् अतएवविदेवनाद्योधर्माअभिषेचनीयसन्निधौपठिताअपिनाभिषेचनीयस्यांगम् तेषांत
दंगत्वंस्थानाद्भवेत् नतुप्रकरणादभिषेचनीयस्याव्यक्तचोदनाचोदितत्वेनज्योतिष्टोमविकारत्वात् प्राकृतैरेवांगैर्निराकांक्षत्वात् किन्तु
प्रकरणाद्राजसूयांगम्॥ ननुराजसूयेनस्वाराज्यकामोयजेतेत्यत्रराजसूयशब्दस्तावन्नामधेयत्वादाख्यातपरतंत्रोयत्राख्यातंवर्त
तेतत्रैववर्तते नचदर्शपूर्णमासाभ्यांस्वर्गकामोयजेतेत्यत्रयथादर्शपूर्णमासपदंनामधेयमपिनाख्यातपरतंत्रंतत्रहियजेतेत्याख्या
तमविशेषात्सर्वानेवप्रकृताग्नेयादीन्प्रयाजादींश्चाभिधातुंसमर्थंदर्शपूर्णमासपदंत्वाग्नेयादीनेववदति नसर्वान् अतश्चनतदाख्या
तपरतंत्रं तथाराजसूयपदमपिकिंनस्यादितिवाच्यम् सिद्धेनहिपदेनाप्रसिद्धंनिर्णीयतेयथाहुः पदमज्ञातंसंदिग्धंप्रसिद्धैरपृथक्छ्रुति
निर्णीयतेनिरूढंतुनस्वार्थादपनीयतेइतिदर्शपूर्णमासपदंचकालनिमित्ततद्योगश्चाग्नेयादिषूत्पत्तिवाक्येष्ववगतः अतस्तद्वाचित्वे
नदर्शपूर्णमासपदंप्रसिद्धंनचाग्नेयादीनांबहुत्वाद्द्विवचनोक्तत्वमस्यानुपपन्नमितिवाच्यम् विद्वद्वाक्यद्वयसिद्धसमुदायद्वयाभिप्रायेण
तदुपपत्तेः एवंचदर्शपूर्णमासपदस्याग्नेयादिवाचित्वेनिर्णीतेयजेतेत्याख्यातमपितान्नेववदति नहितदुक्तौस्वार्थत्यागोभवतिराजसू राम·
यपदंत्वनिर्णीतार्थम् अतस्तदाख्यातपरतंत्रमेवतच्चाविशेषात्सर्वेष्विष्टिपशुसोमेषुविद्यतेतत्परतंत्रत्वाद्राजसूयमपितान्नेववदति १४

नचराजसूयशब्दस्य राजा सूयते यत्रेति व्युत्पत्त्या सोमाभिषवनिमित्तत्वात्तस्य च सोममभिषुणोतीति वाक्येन सोमयागेऽवगतत्वात्तद्वा
चित्वमेव नेष्टिपशुवाचित्वमिति वाच्यम् नहि अभिषेचनीयादिसोमयागेष्वभिषवः प्रत्यक्षेण वाक्येन चोदितोऽस्ति तद्वाक्यस्य ज्योति
ष्टोमे सत्त्वादतिदेशात्तत्संबंधोवगत इति चेन्नातिदेशस्य फलसंबंधोत्तरकालीनत्वेन राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेतेत्येतद्वाक्यार्थावगत्यु
त्तरकालीनत्वात् अनेन हि वाक्येन फलसंबंधे बोधिते पश्चात्कथंभावाकांक्षायामतिदेशकल्पनात् अतस्ततः प्रागेव एतद्वाक्यार्थो वर्ण
नीयः तदा चाभिषवस्यानवगतत्वाद्राजसूयपदमप्रसिद्धार्थमेव अतएव राजसूयपदम् व्युत्पन्नमश्वकर्णशब्दवदित्युक्तम् सांप्रदायिकैः
एवं चाप्रसिद्धार्थत्वेनाख्यातपरतंत्रत्वाद्राजसूयपदेनेष्टिपशुसोमयागा उच्यन्ते ते च तैस्तैः प्राकृतैर्धर्मैर्निराकांक्षा इति न प्रकरणं विदेव
नादीनां राजसूये विनियोजकम् उभयाकांक्षाया अभावात् न च प्रातिस्विकरूपैर्नैराकांक्ष्येपि न राजसूयत्वेन रूपेण नैराकांक्ष्यमिति वा=
च्यम् । आकांक्षाद्वये प्रमाणाभावात् किंच प्रातिस्विकरूपैर्या कथंभावाकांक्षा सापि फलसंबंधोत्तरकालं सच राजसूयत्वेन न तु प्रातिस्वि
करूपैः । राजसूयत्वेन च फलसंबंधे उत्पन्नायाः कथंभावाकांक्षायाः विदेवनादिभिः शांतेरतिदेशकल्पनमेव न स्यात् यदि हि सामान्यरू
पेण प्रातिस्विकरूपेण फलसंबंधविधायि वाक्यद्वयं भवेत्तदा युज्येतापि आकांक्षाद्वयानुसारेण विदेवनादीनामातिदेशिकानां चांगानां
संबंधो न तु तदस्ति तस्मात्प्राकृतैर्धर्मैर्नैराकांक्ष्यत्वान्न विदेवनादीनां प्रकरणं विनियोजकमिति चेत्सत्यम् अतः सांप्रदायिकैर्विदेवना
दीनां संदंशो दर्शितः राजसूयत्वपुरस्कारेण ये धर्मा विधीयंते राजसूयायहोता उत्तुनातीत्येवमादयस्तन्मध्ये विदेवनादयः पठ्यंते अत
स्ते सर्वे राजसूयांगं प्रयाजानुवादेन विधीयमानधर्ममध्ये पठितप्रयाजांगाभिक्रमणवत् तस्माद्युक्तमुक्तं विदेवनादीनां प्रकरणाद्राजसू
यांगत्वमिति तत्सिद्धं प्रकरणस्य स्थानाद्बलवत्त्वम् ॥ः॥ देशसामान्यं स्थानम् । तच्च द्विविधं पाठसादेश्यमनुष्ठानसादेश्यं चेति यथाहुः

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तत्र क्रमो हि विधेर्वैशेषो देशसामान्यलक्षणः पाठानुष्ठानसादेश्याद्धि नियोगस्य कारणमिति स्थानं क्रमश्चेत्यनर्थान्तरं पाठसादेश्यमपि द्वि
विधं यथासंख्यपाठः। सन्निधिपाठश्चेति। तत्र ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत् वैश्वानरं द्वादशकपालमित्येवं क्रमविहितेष्टिषु इन्द्राग्नी रोच
ना दिव इत्यादीनां याज्यानुवाक्यमन्त्राणां यथासंख्यं प्रथमस्य प्रथमं द्वितीयस्य द्वितीयमित्येवं विनियोगः स यथासंख्यपाठात् प्रथमपठितमन्त्र
स्य हि कैमर्थ्याकांक्षायां प्रथमतो विहितं कर्मैव प्रथममुपतिष्ठते समानदेशात् यानि तु वैकृतान्यंगानि प्राकृतांगानुवादेन विहितानि संदंशाप
वितानि तेषां विकृत्यर्थत्वं सन्निधिपाठात् तेषां हि कैमर्थ्याकांक्षायां फलवद्विकृत्यपूर्वमेव भाव्यत्वेन संबध्यते उपस्थितत्वात् अत एव नक्ते
षु विश्वजिन्न्यायावतारः स्वतंत्रफलार्थत्वे विकृतिसन्निधिपाठानर्थक्यापत्तेश्च पशुधर्माणामग्नीषोमीयार्थत्वमनुष्ठानसादेश्यात् औ
पवसथ्येऽह्नि अग्नीषोमीयः पशुरनुष्ठीयते तस्मिन्नेव दिने ते धर्माः पठ्यन्ते अतस्तेषां कैमर्थ्याकांक्षायामनुष्ठेयत्वेनोपस्थितं पश्वपूर्वमेव
भाव्यत्वेन संबध्यते अतो युक्तमनुष्ठानसादेश्यात्तदर्थत्वं तेषां न च पाठसादेश्यादेव तत्किं न स्यादिति वाच्यं अग्नीषोमीयस्य पशोः क्रय
सन्निधौ पाठात् न च क्रयसन्निधौ तस्य पाठे तदनुष्ठानमपि तत्र स्यादिति वाच्यम्। स एष द्विदेवत्यः पशुरौपवसथ्येऽहनि आलब्धव्य इति वचना
त्तदनुपपत्तेः न च स्थानात् प्रकरणस्य बलीयस्त्वेन पशुधर्माणां ज्योतिष्टोमार्थत्वमेव किं न स्यादिति वाच्यम् तस्य सोमयागत्वेन पशुधर्म
ग्रहणे अयोग्यत्वात् अत आनर्थक्यप्रतिहतानां विपरीतं बलाबलमिति न्यायात् स्थानात् पशुयागार्थत्वमेव पशुधर्माणां युक्तम् न च ते
षां तदर्थत्वं प्रकरणादेव किं न स्यादिति वाच्यम् अग्नीषोमीयकथंभावाकांक्षायाः क्लृप्तोपकारैः प्राकृतधर्मैरेवोपशान्तत्वात् स हि सा
न्नाय्ययागप्रकृतिकः उभयोः पशुप्रभवत्वसामान्यात् तदुक्तं सान्नाय्यं वा तत्प्रभवत्वादिति सान्नाय्यं दधिपयसी तत्र पशुयागः पयोया
गप्रकृतिकः साक्षात्पशुप्रभवत्वाद् तथ्योदकप्राप्तेस्तद्धर्मैर्निराकांक्षत्वात् न पशुयागे धर्माणां प्रकरणविनियोजकं किंतु स्थानमेव तत्

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

देवं निरूपितः संक्षेपतः स्थानविनियोगः नच्च समाख्यातः प्रबलं स्थानविनियोगे हि पदार्थयोर्देशसामान्यलक्षणः संबंधः प्रत्यक्षः समा
ख्याविनियोगे तु संबंधो न प्रत्यक्षः पदार्थयोर्भिन्नदेशत्वात् नच सा संबंधवाचिका यौगिकानां शब्दानां द्रव्यवाचकत्वेन संबंधावाचकत्वात् त
था हि समाख्या संबंधसामान्यवाचिका स्यात्। तद्विशेषवाचिका वा नाद्यः तदुक्तौ प्रयोजनाभावात् सर्वयौगिकशब्दानां पर्यायत्वापत्तेश्च द्वि
तीये ऽवश्यं संबंधिनौ वाच्यौ तदंतरेण संबंधविशेषाभावात् तत्प्रतिपत्तिमंतरेण तद्प्रतिपत्तेश्च अतश्चावश्यं संबंधिवाचकत्वं समाख्याया
वक्तव्यम् तथा च न संबंधवाचकत्वं संबंधिप्रतिपत्त्यैव वाक्यार्थप्रतिपत्तिन्यायेन तत्प्रतिसंभवे तत्र शक्तिकल्पने गौरवात् यथाहुः।
सर्वत्र यौगिकैः शब्दैः द्रव्यमेवाभिधीयते नहि संबंधवाचित्वं संभवत्यति गौरवादिति तथा पाके तु पचिरेवाह कर्तारं प्रत्ययोप्यकः पाकयु
क्तः पुनः कर्त्ता वाच्यो नैकस्य कस्यचिदिति तथा च समाख्यान संबंधवाचिका होतृचमस इत्यादिका तु वैदिकी समाख्या निषादस्थपति
शब्दवन्न षष्ठ्यर्थसंबंधवाचिका नापि वाक्यवत्तद्बोधिका तस्याः पदत्वेनाप्रमाणत्वात् पौरोडाशिकमित्यादिसमाख्यास्त्वतिदुर्बलाः ॥
लौकिकत्वेन पुरुषप्रत्ययसापेक्षत्वात् काण्डगोचरत्वेन तत्तत्पदार्थागोचरत्वाच्च कांडवाचिकत्वमपि न कांडत्वेन किन्तु पुरोडाशिक
त्वादिनैव न ह्येकहायनीशब्दो द्रव्यवाचकोपि गोत्वेन तद्वदत्ति किं तर्हि एकहायनीत्वेनैव स्थानविनियोगे तु पदार्थयोर्विशेषपुरस्का
रेणैव संबंधः प्रत्यक्षप्रमाणप्रतिपन्नः अतश्च समाख्यामुपलभ्य नूनमनयोः पदार्थयोः संबंधोऽस्तीति यावत्कल्प्यते तावत्प्रत्यक्षप्रतिपन्ने
न संबंधेन परस्परमाकांक्षा तदभावे च संबंधानुपपत्तेः कल्पितसंबंधे न च यावदितरत्राकांक्षादि कल्प्यते तावदन्यत्राकांक्षया वाक्यादि
कल्पनया विनियोगः क्रियते इति सिद्धं स्थानस्य समाख्यातः प्राबल्यम् अत एव शुंधध्वमंत्रः सान्नाय्यपात्रांगे पाठसादेश्यान्न तु पौरो
डाशिकसमाख्यया पुरोडाशपात्रांगत्वमिति ॥ ❀ ॥ समाख्या यौगिकः शब्दः सा च द्विविधा वैदिकी लौकिकी च तत्र होतुः चमसभक्षणां ग

भि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

न्या॰मी॰ त्वं होतृचमस इति वैदिकसमाख्या अध्वर्योस्तत्तत्पदार्थागतत्वं लौकिक्या आध्वर्यवमिति समाख्ययेति संक्षेपः॥ ॥ तदेवं निरूपितानि संक्षे
१६ पतःश्रुत्यादीनि षट्प्रमाणानि एतत्सहकृतेन विनियोगविधिना समिदादिभिरुपकृत्य दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्येवंरूपेण यानि
विनियुज्यन्ते तान्यंगानि द्विविधानि सिद्धरूपाणि क्रियारूपाणि चेति तत्र सिद्धानि जातिद्रव्यसंख्यादीनि तानि च दृष्टार्थान्येव क्रियारूपा॰
णि च द्विविधानि गुणकर्माणि प्रधानकर्माणि च एतान्येव सन्निपत्योपकारकाण्यारादुपकारकाणीति चोच्यन्ते तत्र कर्मांगद्रव्याद्युद्देशेन
विधीयमानं कर्म सन्निपत्योपकारकम् यथावघातप्रोक्षणादि तच्च दृष्टार्थमदृष्टार्थं दृष्टादृष्टार्थं च दृष्टार्थमवघातादि अदृष्टार्थं प्रोक्षणा
दि दृष्टादृष्टार्थं पशुपुरोडाशयागादि तद्धि द्रव्यत्यागांशेनादृष्टं देवतोद्देशेन च देवतास्मरणं दृष्टं करोति इदमेव चाश्रयिकर्म इत्युच्यते त
च्च सन्निपत्योपकारकं द्विविधमुपयोक्ष्यमाणार्थमुपयुक्तार्थं चेति तत्रावघातप्रोक्षणाद्युपयोक्ष्यमाणार्थं व्रीहीणामुपयोक्ष्यमाणत्वात् प्र
तिपत्तिकर्म इडाभक्षणाद्युपयुक्तपुरोडाशसंस्कारकमुपयुक्तस्य कीरणकरणतानिवर्तकं कर्म प्रतिपत्तिकर्म उपयुक्तसंस्कारार्थं च कर्म उपयो
क्ष्यमाणसंस्कारार्थाद्दुर्बलम् उपयुक्तापेक्षया उपयोक्ष्यमाणेऽत्यादरात् अत एव प्रायणीयनिष्कासे उदयनीयमनुनिर्वपतीत्यत्र निष्का
निर्वापस्य निष्कासं सस्य निर्वापार्थत्वं न तु तस्य तदर्थं निष्कासस्योपयुक्तत्वात् इत्युक्तमेकादशे तच्च सन्निपत्योपकारकं आकारादुपकारकाद्बलीयः न
न्ववघातादिर्भवतु बलीयः तस्य दृष्टार्थत्वात् आरादुपकारकस्य चादृष्टार्थत्वात् दृष्टे संभवत्यदृष्टस्यान्याय्यत्वात् प्रोक्षणादि सन्निपत्यो
पकारकं तु कथं बलीयः उभयोरदृष्टार्थत्वात् किं च आरादुपकारकं साक्षात्प्रधानांगं तस्यान्योद्देशेनाविधानात् सन्निपत्योपकारकं तु
अंगांगं कर्मांगव्रीह्याद्युद्देशेन विधानात्। अंगांगापेक्षया च साक्षादंगं बलीयः अंगगुणविरोधे तादर्थ्यादिति न्यायात् अतएव यदिष्ट्या राम
पशुना सोमेन यजेत सामावास्यायां वा पौर्णमास्यां वा यजेतेति अविशेषविधानेऽपि पर्वानुग्रहः सोमयागस्यैव क्रियते न तु दीक्षणी १६

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यादेः अतः कथं सन्निपत्योपकारकस्य वलीयस्त्वम् उच्यते सत्यप्यदृष्टार्थत्वाविशेषे सन्निपत्योपकारकमारादुपकारकाद्बलीयः
सन्निपत्योपकारके हि कर्मणि उपकार्योपकारकयो र्व्रीहिप्रोक्षणयोः संबंधो वाक्यक्लृप्तः उपकारमात्रं नु कल्प्यम् आरादुपकारकस्य
ले तु दर्शपूर्णमासप्रयाजयोः संबंधः कल्प्यः उपकारोपि किंच आरादुपकारकस्थले हि प्रकरणं विनियोजकम् इतरत्र तु व्रीहीन्प्रोक्ष
तीति वाक्यमेव व्रीहिपदेनापूर्वसाधने लक्षणां कृत्वा कृतो विनियोजक मिति वलीयस्त्वम् यच्चोक्तमंगगुणविरोधे तादर्थ्यादिति न्या
येन दुर्वलत्वमिति तदसत् नहि व्रीह्याद्युद्देशेन विधीयमानं प्रोक्षणादि तदर्थं भवति तत्स्व रूपे आनर्थक्यात् किंतु तत्संस्कार द्वाराक्र
त्वर्थमेव सन्निपत्योपकारकाणामुत्पत्त्य पूर्वप्रयुक्तत्वस्य च वक्ष्यमाणत्वात् अत उभयविधमप्यंगजातं क्रत्वर्थमेवेति नांगगुणवि
रोधन्यायावतारः दीक्षणीयादेः पर्वानुग्रहस्क दीक्षणीयाद्यर्थ एव तस्यतदपूर्वप्रयुक्तत्वात् अतो युक्तः साक्षात्प्रधानांगेन प्रधाने पर्वानुग्रहे
ण संबाध्यते इति तत्सिद्धं सन्निपत्योपकारकस्याराउपकारकाद्बलीयस्त्वम्। अतएव स्थाणौ स्थाण्वाहुतिं जुहोतीति विहिता स्थाण्वा
हुतिर्यूपव्रश्चनस्थाणुद्वारा यूपसंस्कारार्था देवदत्तधारिता याः स्रजः शुचिदेशनिधानमिव देवदत्तसंस्कारार्थं न तु स्थाण्वाहुतिराराद्उ
पकारकेत्युक्तम् दशमे इति दिक् द्रव्याद्युद्दिश्य केवलं विधीयमानं कर्म आरादुपकारकं यथा प्रयाजादि तदेवं निरूपितं हि विधमप्यं
गजातं तत्त्वनयागादिस्वरूपप्रयुक्तं स्वरूपे आनर्थक्यात् तदंतरेणापि तत्सिद्धेः किंत्वपूर्वप्रयुक्तमेव नहि तदंतरेणापूर्वं भवतीत्यत्र
किंचित्प्रमाणमस्ति तस्यादृष्टत्वात् नन्वेवं प्राधान्याददृष्टत्वाच्च फलप्रयुक्तत्वमेव किं न स्यादिति वाच्यं फलभावनायां यागस्य करण
त्वादंगानां च करणानुग्राहकत्वात्तदर्थत्वे बुद्धे तत्र चानर्थक्यप्रसक्तौ तेन स्वापूर्वमेवोपस्थाप्यते सन्निकर्षात् दीक्षणीयादिशब्देने
व तदपूर्वं न तु फलमुपस्थाप्यते विप्रकर्षादतो न तत्र युक्तत्वमंगानामत एव अगन्म सुवः सुवरगन्मेति मंत्रो विकृता ब्रूहि नव्यद्

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

त्युक्तम् नवमे फलदेवतयोश्चेत्यत्र फलप्रयुक्ते तु सौर्यादिविकृतिषु स्वर्गरूपफलाभावान्मंत्रो न प्रवर्त्तेत नन्तरां चोहितव्यः स्या—दिति तत्सि
द्धमंगानामन्यप्रयुक्तत्वानुपपत्तेरपूर्वप्रयुक्तत्वं तत्रापि सन्निपत्योपकारकाणां द्रव्यदेवतासंस्कार द्वारा यागस्वरूपोपयोगादुत्पत्त्यपूर्वार्थ
त्वं अत एवौषधधर्मावघातादीनामाज्ये प्रवृत्तिस्तेषामाग्नेयापूर्वप्रयुक्तत्वादाज्यस्य च तदर्थत्वाभावादित्युक्तं तृतीये आरादुपकारका
णां तु स्वरूपेणुपयोगात् परमापूर्वार्थत्वं तत्रोत्पत्त्यपूर्वस्य यागस्वरूपानुष्ठानानंतरमेवोत्पद्यमानत्वात् सन्निपत्योपकारकाणां पूर्वांग
नां तदुत्पत्तावुपयोगः उत्तरांगानां तेषां तु तत्स्थितावुपयोगः परमापूर्वस्य तु सांगप्रयोगानुष्ठानानंतरमेवोत्पद्यमानत्वात् सर्वेषामारा
दुपकारकाणां तदु—त्पत्तौ प्रयोगवहिर्भूतस्य तु तत्स्थितावुपयोगः यथा बृहस्पतिसवस्य वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेतेति वाजपे
योत्तरकालमंगत्वेन विहितस्य वाजपेयापूर्वस्थितावुपयोगः तस्य प्रागेवोत्पन्नत्वादित्युक्तं चतुर्थे तत्सिद्धं सर्वेषांगानामपूर्वार्थत्वम् प्र
कृतमनुसरामः तदेवं निरूपितः संक्षेपतो विनियोगविधिः ॥ ॐ ॥ प्रयोगप्राशुभावबोधको विधिः प्रयोगविधिः स चांगवाक्यैकवाक्य
तामापन्नः प्रधानविधिरेव स हि सांगं प्रधानमनुष्ठापयन् विलम्बे प्रमाणाभावादविलंबापरपर्यायं प्रयोगप्राशुभावं विधत्ते ।
न च विलंबवदविलंबेपि प्रमाणाभाव इति वाच्यम् विलंबे हि अंगप्रधानविध्येकवाक्यतावगततत्साहित्यानुपपत्तिः प्रसज्यते न
हि विलंबेन क्रियमाणयोः पदार्थयोः सह कृतमिति साहित्यं व्यवहरंति न चैवं साहित्यानुपपत्त्या समानकालत्वमेवस्यान्न त्वविलंबो
ऽव्यवधानेन पूर्वोत्तरकालक्रियमाणपदार्थयोरविलंबेन कृतमिति व्यवहारादिति वाच्यम् अनेकपदार्थानामेकस्मिन्काले नुष्ठाना
नुपपत्तेः । न च तावत्कर्तृसंपादनेनानुष्ठानं किं न स्यादिति वाच्यम् तस्यैतस्य यज्ञक्रतोश्चत्वार ऋत्विज इत्यादिना कर्तृणां नियतत्वा
त् तस्मादंगवाक्यैकवाक्यतामापन्नः प्रधानविधिरेकवाक्यतावगततत्साहित्यं विदधदुक्तविधया शीघ्रकालानुष्ठानानुपपत्तेरविलं

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

बं विधत्ते इति सिद्धं प्रयोगप्राशुभावबोधको विधिः प्रयोगविधिरिति स चाविलंबो नियते क्रमे आश्रीयमाणे भवति अन्यथा हि किमेतदनंत
रमेतत्कर्त्तव्यमेतदनंतरं वेति प्रयोगविलंबापत्तेः अतः प्रयोगविधिरेवस्वविधेयप्रयोगप्राशुभावसिद्ध्यर्थं नियतं क्रममपि पदार्थविशेषण
तया विधत्ते तत्र क्रमो नाम विततिविशेषः पौर्वापर्यरूपो वा तत्र षट्प्रमाणानि संति श्रुत्यर्थपाठस्थानमुख्यप्रवृत्त्याख्यानि तत्र क्रमपरवच
नं श्रुतिः तच्च द्विविधं केवलक्रमपरं तद्विशिष्टपदार्थपरं चेति तत्र वेदं कृत्वा वेदिं करोतीति केवलक्रमपरं वेदिकरणादेर्वचनांतरेण विहि
तत्वात् वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष इति तु क्रमविशिष्टपदार्थपरं एकप्रसरताभंगभयेन भक्षानुवादेन क्रममात्रस्य विधातुमशक्यत्वात् सेयं
श्रुतिरितरप्रमाणापेक्षया बलवती तेषां वचनकल्पनद्वारा क्रमप्रमाणत्वात् अत एवाश्विनस्य पाठक्रमात्तृतीयस्थाने ग्रहणप्रसक्तावाश्वि
नो दशमो गृह्यते इति वचनाद्दशमस्थाने ग्रहणमित्युक्तम् यत्र तु प्रयोजनवशेन निर्णयः स अर्थक्रमः यथाऽग्निहोत्रयवागूपाकयोः अत्र हि
यवाग्वा होमार्थत्वेन तत्पाकः प्रयोजनवशेन पूर्वमनुष्ठीयते स चायं पाठक्रमात् बलवान् यथापाठं त्वनुष्ठाने क्लृप्तप्रयोजनबाधो दृष्टार्थ
त्वं च स्यात् न हि होमानंतरं क्रियमाणस्य किंचिद्दृष्टं प्रयोजनमस्ति पदार्थबोधकवाक्यानां यः क्रमः स पाठक्रमः तस्माच्च पदार्थानां क्रम आ
श्रीयते येन हि क्रमेण वाक्यानि पठितानि तेनैव क्रमेणाधीतान्यर्थप्रत्ययं जनयंति यथार्थप्रत्ययं च पदार्थानामनुष्ठानात् स च पाठो द्विविधः
मंत्रपाठो ब्राह्मणपाठश्चेति तत्राग्नेयाग्नीषोमीययोस्तत्तद्याज्यानुवाक्यानां क्रमाद्यः क्रमः आश्रीयते स मंत्रपाठात् स चायं मंत्रपाठो ब्रा
ह्मणपाठाद्बलवान् अनुष्ठाने ब्राह्मणवाक्यापेक्षया मंत्रवाक्यस्यांतरंगत्वात् ब्राह्मणवाक्यं हि प्रयोगाद्बहिरेवेदमेवं कर्त्तव्यमित्येवम
वबोध्य कृतार्थमिति न पुनः प्रयोगकाले व्याप्रियते मंत्राः पुनरनन्यप्रयोजनाः प्रयोगसमवेतार्थस्मारका इति वक्ष्यामः तेनानुष्ठानक्र
मस्य स्मरणक्रमाधीनत्वात् तत्क्रमस्य च मंत्रक्रमाधीनत्वादंतरंगो मंत्रपाठ इतरस्मादिति बलवान् अत एवाग्नेयाग्नीषोमीययोर्ब्राह्मण

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

न्या·मी· पाठाद्दाराद्वग्नीषोमीयानुष्ठानं पश्चादाग्नेयानुष्ठानमित्येवं क्रमं बाधयित्वा मंत्रपाठाद्दाराद्वाग्नेयानुष्ठानं पश्चादग्नीषोमीयस्येत्येवं क्र
१८ मइत्युक्तम् प्रयाजानां समिधो यजति तनूनपातं यजतीत्येवं विधायकवाक्यक्रमाद्यः क्रमः स ब्राह्मणपाठक्रमः अत्र च यद्यपि ब्राह्मणवा
क्यान्यर्थं विधायकृतार्थानि तथापि प्रयाजानां स्मारकान्तरस्याभावात्तान्येव स्मारकत्वेन स्वीक्रियंते तथा च येन क्रमेण तान्यधीतानि ते
नैव क्रमेणार्थस्मरणं जनयंतीति युक्तं तेनैव क्रमेण तेषामनुष्ठानमिति तस्मिन्प्रयाजानां ब्राह्मणपाठक्रमात्क्रम इति ननु प्र
योगसमवेतार्थस्मारकत्वं विधायकत्वेन कृतार्थानां ब्राह्मणवाक्यानां किमिति स्वीक्रियते प्रयोगसमवेतार्थस्मारकाणां याज्यामंत्रा
णामाग्नेयादिष्विवात्रापि सत्वात् न च तेषां देवतास्मारकत्वात्कर्मस्मारकत्वेन ब्राह्मणवाक्यं स्वीक्रियत इति वाच्यम् आग्नेयादिष्वपि
कर्मस्मारकत्वेन तत्स्वीकारापत्तेः न चेष्टापत्तिः तथा सति ब्राह्मणपाठान्मंत्रपाठस्य बलीयस्त्वं न स्यात्तद्बलीयस्त्वे हि मंत्राणां प्रयोगसम
वेतार्थस्मारकत्वमितरस्य तदस्मारकत्वं हेतुः यदि च कर्मस्मारकत्वं ब्राह्मणवाक्यस्य स्वीक्रियते तदा प्रधानस्मारकत्वेन ब्राह्मणवाक्य
स्यांतरंगत्वादंगभूतदेवतास्मारकत्वेन च मंत्राणां बहिरंगत्वान्मंत्रपाठाद्ब्राह्मणपाठस्यैव बलीयस्त्वं स्यात् तथा च मंत्रन्तरस्कविरोधे स्या
दिति पांचमिकाधिकरणविरोधः तत्र हि ब्राह्मणपाठान्मंत्रपाठस्य बलीयस्त्वादाराद्वग्नेयानुष्ठानं पश्चादाग्नीषोमीयस्येत्युक्तम् अथाग्ने
यादिषु याज्यामंत्रा एव देवताप्रकाशनद्वारा कर्मप्रकाशकास्त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वरूपत्वाद्देवतात्वस्येति चेत्तुल्यं प्रयाजेषु तत्रापि या
ज्यामंत्रा देवताप्रकाशकाः प्रयाजेषु देवताया मांत्रवर्णिकत्वात् तथा च प्रयाजेषु याज्यामंत्राणां देवताप्रकाशनद्वारा कर्मप्रकाशकत्वा
त्तत्क्रमो मंत्रपाठादेवास्यान्न तु ब्राह्मणपाठक्रमात् न च मंत्रपाठस्यान्यादृशत्वात् प्रयाजक्रमो ब्राह्मणपाठक्रमादेवेति वाच्यम् अन्या राम
दृशत्वे तस्यैव क्रमस्यानुष्ठानं स्यात् मंत्रक्रमस्य बलीयस्त्वात् अभ्यासाधिकरणे च वार्त्तिककृता क्रमविनियुक्त्यैवं लिंगकमंत्रवर्णत्या १८

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नतावन्नगुणविधानंयुज्यते फलप्रदानर्थक्यापत्तेः नचानेनवाक्येनफलंप्रतियागविधानंतस्मिंश्चगुणविधानंयुज्यतेवाक्यभेदापत्तेः।
नापिगुणफलसंबंधविधानंसंभवति परपदार्थविधानेनविप्रकर्षार्थविधानापत्तेःधात्वर्थस्यस्वरूपेणाविधानात् तदुद्देशेनवान्यस्यकस्य
चिद्विधानाद्धातोरत्यंतपारार्थ्यापत्तेश्चयज्यानर्थक्यापत्तेश्च नहितद्नेनकरणंसमर्प्यते गुणस्यकरणत्वेनान्वयात् नापिफलंपशोर्भा
व्यत्वेनान्वयात् ॥अथगुणफलसम्बन्धविधानेयागस्याश्रयत्वेनान्वयइति चेत् नयजेतेत्यत्रआश्रयत्ववाचकपदाभावात्।अथसि
द्धांतेकरणत्वमिवाश्रयत्वमपिलक्ष्यमितिचेन्न आश्रयत्वापेक्षयाकरणत्वस्यलघुत्वेनतल्लक्षणायाएवयुक्तत्वात् फलायविधीयमा
नोगुणोयत्रकारकतामापद्यतेसआश्रयः तत्वंचाश्रयत्वंकरणत्वंचनिष्कृष्टाशक्तिरितिलाघवम्। किंचगुणफलसम्बन्धविधानेकरणीभू
तोगुणस्तन्निष्टकरणत्वंवाफलोद्देशेनविधेयं तत्राद्यपक्षेकरणत्वस्यगुणोपसर्जनत्वेनप्रतीतिर्लक्षणयैववाच्यातस्य तृतीयाप्रत्य
यार्थत्वात् प्राधान्येनोपस्थितेः यद्यपिगुणनिष्ठकरणत्वंफलोद्देशेनविधेयंतदापिफलभावनायांकरणत्वेनान्वययोग्यगुणनिष्ठकरण
त्वोपस्थितिर्लक्षणयैव वाच्यातृतीयाभिहितस्यकरणकारकस्यक्रियान्वययोग्यस्यकरणत्वेनान्वयायोग्यत्वात् करणशब्देनाभिहि
तंहिकरणकारकंतत्वेनान्वययोग्यत्वंनतृतीयाभिहितंकरणशब्दादिवत्तृतीयातस्तृतीयोत्पत्तिप्रसंगात् अतश्चकरणत्वेनान्वय-
योग्यगुणनिष्टकरणत्वोपस्थितिर्लक्षणयैववाच्यालक्षणयाचोपस्थितकरणत्वस्यकरणीभूतस्यवागुणस्यफलभावनायांयत्कर
णत्वंतदपितल्लक्षणयैववाच्यम् श्रूयमाणयातृतीययागुणमात्रस्ययागंप्रतिकरणत्वाभिधानात् अतएवतंत्ररत्ने चतुर्थेकरणीभू
तगोदोहनादेःपश्वर्थत्वंसमभिव्याहारादित्युक्तम् अतश्चगुणफलसंबंधविधानेधातोरत्यंतपारार्थ्यादिबहुदोषवत्वादुद्भिच्छब्दस्य
गुणसमर्पकत्वेगुणविशिष्टकर्मविधानमेवस्वीकार्य्यम् तथासतिहियजिनालघुभूतंकरणत्वमात्रंलक्ष्यते उद्भिच्छब्देनचप्रकृत्यर्थ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

न्या·मी नमत्वर्थमात्रंलक्ष्यमिति गुणफलसंबंधविधानाल्लाघवंभवति धातोरर्थं तपाराध्यादिकंतुनभवत्येव धात्वर्थस्यैव फलोद्देशेनविधानात् अतश्चो
२३ द्भिच्छब्दस्यगुणसमर्पकत्वेनमत्वर्थंलक्षयित्वागुणविशिष्टकर्मविधानंस्वीकार्यमुद्भिद्वत्ता यागेनपशुंभावये दितिकर्मनामधेयत्वेनउद्भिच्छब्दस्यन
मत्वर्थलक्षणामुख्यैवेवष्टत्यायजिसमानाधिकरण्येनतस्यान्वयसंभवात् उद्भिदायागेनपशुंभावयेदितिसंभवति चमुख्येर्थेलक्षणाआश्रयितुंन
युक्तासन्निकृष्टविधानंतुसमानमेव नचैवंसोमेनयजेतेत्यत्रापिसोमपदस्ययागनामधेयत्वापातोगुणविधित्वेमत्वर्थलक्षणापत्तेरितिवाच्यं
सोमपदस्यलतायांरूढत्वेनयागनामधेयत्वानुपपत्तेरगत्यालक्षणाश्रयणात्। उद्भिच्छब्दस्यतुनैवंवाच्योर्थः कश्चित्प्रसिद्धः उद्भिद्यतेऽने
नेति योगस्यतुगुणइवयागेपिफलोद्भेदनकारिण्युपपत्तेः नत्सिद्धमुद्भिच्छब्दस्यमत्वर्थलक्षणाभयाद्यागनामधेयत्वमिति चित्रयायजेतपशु
कामइत्यत्रचित्राशब्दस्यवाक्यभेदभयात्कर्मनामधेयत्वम् नयाहिनतावदत्रगुणविशिष्टयागविधानंसंभवति दधिमधुपयोघृतंधा
नाउदकंतंडुलास्तत्संसृष्टंप्राजापत्यमित्यनेनविहितत्वाद्यागस्यविशिष्टविधानानुपपत्तेः प्राप्तयागस्यफलसंबंधेगुणसंबंधेचविधीयमा
नेवाक्यभेदः अथचित्राशब्दात् चित्रत्वस्त्रीत्वयोः प्रतिपत्तेः स्त्रीत्वस्यचस्वभावतः प्राणिधर्मत्वात्प्रकृतेदध्यादिद्रव्यकेकर्मण्यविनियो
गात् नानेनवाक्येनप्रकृतेकर्मणिगुणविधानंकिंतुप्राणिद्रव्यकेकर्मणिनचास्यवाक्यस्यानारभ्याधीतत्वादनारभ्याधीतानांचप्रकृतौ
वाहिरुक्तत्वादितिन्यायेनप्रकृतिगामित्वात्प्राणिद्रव्यकाणांचयागानां दैक्ष्यस्यचेतरेष्विति न्यायेनाग्नीषोमीयप्रकृतिकत्वात्तदनुवादेनाने
नवाक्येनगुणोविधीयते दैक्ष्यस्यचज्योतिष्टोमांगत्वेनस्वतंत्रफलाकांक्षाया अभावात्पशुकामपदंनफलसमर्पकंकिंतु अग्नीषोमीयप
शुजनोगतयाप्राप्तकामनानुवादः तयाचनवाक्यभेद इति चेन्न तथापिदैक्षानुवादेनचित्रत्वस्त्रीत्वविधानेवाक्यभेदात् विशिष्टकारक राम
विधानेपिगौरवलक्षणोवाक्यभेदएवकारकस्यापिप्राप्तत्वेनविशिष्टविधानानुपपत्तेश्च कामपदस्यापिस्वरसतःफलपरस्यकामना २३

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नुवादत्वे आनर्थक्यापत्तेश्च नियमतः पश्ववर्जनकामना भवति कामनातः प्रागेव केनचिद्धेतुपशौ तदभावात् तथा च पशुकामपदस्य नित्यवच्छ्रवण
बाधः दैक्षस्योत्पत्तिशिष्टगुणत्वावरुद्धत्वेन तत्र स्त्रीत्व विधानानुपपत्तेश्च आमिक्षायागानुवादेन वाजिनविधानवत् कृष्णसारंगो ग्नीषोमी
यइति विशेषविहितेन स्वसन्निधिपठितेन च कृष्णसारंगवर्णेनावरुद्धे चित्रत्वस्यानारभ्याधीतत्वेन सामान्यशास्त्रेण विधानानुपपत्तेश्च पा
वद्वयावरुद्धइव सा सद्दृश्य विधानमथ माभूदग्नीषोमीयपश्वनुवादेन चित्रत्वस्त्रीत्वविधानं सारस्वतीमेषीति वाक्यविहितयागांगमेष्यनु
वादेन तु गुणविधानं स्यात् चित्रयेति स्त्रीकारकानुवादेन चित्रत्वमात्रविधानात् न च प्राकृतेन कृष्णसारंगवर्णेन नैराकांक्षान्न चित्रत्वविधान
युक्तमिति वाच्यम्। उपदिष्टेन चित्रत्वेनातिदिष्टस्य वर्णान्तरस्य बाधोपपत्तेरिति चेन्नैवं नहि चित्रयेत्येकेन पदेन स्त्रीकारकस्योद्देशः चित्र
त्वस्य च विधानं संभवति एकप्रसरताभंगलक्षणवाक्यभेदापत्तेः उद्देश्यविधेयभावस्यानेकपदसाध्यत्वात् अत एव वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष इ
त्यत्र विशिष्टभक्षविधिर्न तु भक्षानुवादेन प्राथम्यविधिरित्युक्तं तती येमेष्यनुवादेन चित्रत्वविधाने फलपदानर्थक्यापत्तेश्च उभयविधाने वा
क्यभेदात् प्रकृतस्य च यागस्य फलाकांक्षाया अनिवृत्तेः विश्वजिन्न्यायेन फलकल्पने गौरवं दधिमधित्यादावुत्पत्तिवाक्येनैतस्याधिकारवा
क्यस्यमतिपन्नेकवाक्यताबाधेन वाक्यभेदप्रसंगाच्च चित्राशब्दस्य तु कर्मनामधेयत्वे प्रकृतस्य कर्मणः फलाकांक्षस्य फलसंबंधमात्र
करणान्न वाक्यभेदः प्रकृतायाइष्टेरनेकद्रव्यकत्वेन चित्राशब्दस्य तत्रोपपत्तेः तस्मिद्धं वाक्यभेदभयाच्चित्राशब्दः कर्मनामधेयइति
अग्निहोत्रंजुहोतीत्यत्राग्निहोत्रशब्दस्य कर्मनामधेयत्वं तत्प्रख्यशास्त्रात् तस्य गुणस्य प्रख्यापकस्य शास्त्रस्य विद्यमानत्वेनाग्निहोत्रश
ब्दः कर्मनामधेयइति यावत् तथाहि विधिना तावत्तद्देवविधेयं यत्प्रकारान्तरेणाप्राप्तमप्राप्ते शास्त्रमर्थवदिति न्यायात् अग्निहोत्रशब्दस्य
च गुणविधित्वे योगुणस्तेन विधेयः स शास्त्रान्तरेण प्राप्तः कथमिति चेत् शृणु यदि तावदग्नौ होत्रमस्मिन्निति सप्तमीसमासमाश्रित्य होमा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

न्या·मी धारत्वेनाग्निर्विधेयइत्युच्यतेतंतदायदाहवनीयेजुहोतीत्यनेनैवप्राप्तत्वाद्विध्यानर्थक्यमथाग्नयेहोत्रमस्मिन्निति चतुर्थीसमासमाश्रित्याग्निरूपदेवतानेनप्रसम
२४ र्प्यतेइतितन्नशास्त्रांतरेणप्राप्तत्वात् किंतच्छास्त्रांतरमितिचेदत्रकेचित् यदग्नयेचप्रजापतयेचसायंजुहोतीतिशास्त्रांतरेणहोमानुवादेनाग्निप्रजापत्योर्विधा
नान्नाग्निहोत्रपदंदेवतासमर्पकंनचोभयविधानेवाक्यभेदः परस्परनिरपेक्षविधानेहिवाक्यभेदःस्यात् अग्नयेजुहोतिप्रजापतयेजुहोतीतिप्रत्येकंविधिद्वया
त् चशब्दश्रवणात्तुपरस्परसापेक्षस्यैवपदद्वयस्याख्यातान्वयान्नवाक्यभेदः अतएवऋत्विग्भ्योदक्षिणांददातीतिवाक्यविहितदक्षिणानुवादेनगोश्वाश्व
श्वतरखगर्दभाजाश्चावयश्चव्रीहयश्चयवाश्चतिलाश्चमाषाश्चतस्यद्वादशशतंदक्षिणेतिवाक्येनगवादीनांविधानंदशमोक्तंसंगच्छतेपरस्परसापे
क्षाणांगवादीनांविधानेनवाक्यभेदाभावात् अन्यथादक्षिणानुवादेनानेकेषांगवादीनांविधानंनैवसंगच्छतेति अग्निप्रजापत्योश्चदेवतयोःसतोःसमुच्चयोन
तुसमुच्चितयोर्देवतात्वंपृथक्कारकविभक्तिश्रवणात् चकारार्थस्यचकारकार्थेनान्वयात् तस्याप्राधान्यात् अतश्चनाग्नीषोमादिवदग्नि
प्रजापत्योर्देवतात्वमिति अन्येत्वाचार्याआहुः अग्नयेचप्रजापतयेचसायंजुहोतीतिवाक्येनाग्नेःप्रापकंहोमानुवादेनप्रजापतिविधाना
त् नचविनिगमनाविरहादुभयविधानंयुक्तमितिवाच्यम् विधिनाहितदेवविधीयतेयत्प्रकारान्तरेणाप्राप्तं तत्रप्रधानेनवाक्येनसायं
कालोनविधीयतेसायंजुहोतीतिवचनांतरेणप्राप्तत्वात् तथाग्निरपिनविधीयतेऽग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निःस्वाहेतिमंत्रवर्णादेवप्राप्त
त्वात् मंत्रवर्णस्यापिदेवतासमर्पकत्वमस्त्येव अतएवोपांशुयाजेविष्ण्वादीनांमांत्रवर्णिकंदेवतात्वमित्युक्तम् नन्वेवंप्रजापतिदेवत
याअग्नेर्बाधःस्यात् चतुर्थ्याहिप्रजापतेर्देवतात्वमवगम्यते अग्नेस्तुमांत्रवर्णिकं तत्रसास्यदेवतेतिदेवतात्वेनहितस्मरणवद्यद्यपिदे
वतात्वेचतुर्थीस्मरणंनास्तिसंप्रदानेचतुर्थीतिसंप्रदानेतस्याःस्मरणात् तथापित्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वेतावद्देवतात्वंतच्चसंप्रदानस्व राम
रूपांतर्गतंत्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वेसतिप्रतिगृहीतृत्वस्यसंप्रदानत्वात् अतश्चतुर्थीतःसंप्रदानैकदेशतयादेवतात्वप्रतीतिरस्त्येवमं २४

मन्त्रे

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

दिनाप्रयाजेषु याज्यामन्त्राणां क्रमविनियोग उक्तः नवमे तन्त्ररत्ने समिधोऽग्नेआज्यस्य व्यं त्वित्यादिक्रमप्रकरणप्राप्तैर्मन्त्रैर्देवतागुणत्वेन
समर्प्यन्त इत्युक्तम् मन्त्राणामन्यादृशः क्रमस्त्वेतदनुपपत्तिः स्यात्तत्कथं प्रयाजेषु ब्राह्मणपाठक्रमात्क्रम इत्युच्यते सत्यमेतत्तथापि यत्रार्थ
स्मारका मन्त्रा न संस्येव यथा तूष्णीं विहितेषु कर्मसु तेषां क्रमो ब्राह्मणपाठक्रमात् तत्र तेषामेव प्रयोगसमवेतार्थस्मारकत्वात् प्रयाजो
दाहरणं तु कृत्वाश्चिंतयात त्र ब्राह्मणवाक्यानां प्रयोगसमवेतार्थस्मारकत्वाभावात् यथाहुरर्थवादाचरणे वार्त्तिककाराः प्रयाजादिवाक्या
न्यर्थे समपर्यचरितार्थानि स्वरूपसंस्पर्शे सत्यपि प्रयोज्यतां न प्रतिपद्यन्त इति तस्मात्समन्त्रककर्मणां पाठक्रमो मन्त्रपाठात् अमन्त्रकपाठ
क्रमस्तु ब्राह्मणपाठक्रमादेवेति दिक् प्रकृतौ नानादेशानां पदार्थानां विकृतौ वचनादेकस्मिन्देशेऽनुष्ठाने कर्त्तव्ये यस्य देशेऽनुष्ठीयते तस्य
प्रथममनुष्ठानमितरयोश्च पश्चात् अयं क्रमः सस्थानक्रमः स्थानं नामोपस्थितिः यस्य हि देशेऽनुष्ठीयते तत्पूर्वं तेन पदार्थे कृते स एव प्रथमम्
मुपस्थितो भवतीत्युक्तं तस्य प्रथममनुष्ठानं अत एव साद्यस्के ऽग्नीषोमीयसवनीयानुबन्ध्यानां सवनीयदेशे सहानुष्ठाने कर्त्तव्ये आदौ सवनी
यपशोरनुष्ठानं तस्मिन्देशे आश्विनग्रहणानन्तरं सवनीयस्यैव प्रथममुपस्थितेः इतरयोस्तु पश्चात् तथा हि ज्योतिष्टोमे त्रयः पशुयागाः अ
ग्नीषोमीयः सवनीयः आनुबन्ध्यश्चेति ते च भिन्नदेशाः आग्नीषोमीय औपवसथ्येह्नि सवनीयः सुत्याकाले आनुबन्ध्यस्त्वन्ते साद्यस्को ना
म सोमयागविशेषस्तस्य चाव्यक्तत्वाज्ज्योतिष्टोमविकारः। अतस्तत्रापि पशुयागाः साद्यस्के चोदकप्राप्ताः। तेषां च तत्र साहित्यं श्रुतं सह
पशूनालभेत इति तच्च साहित्यं सवनीयदेशे तस्य प्रधानप्रत्यासत्तेः। स्थानातिक्रमसाम्यान्न सवनीयदेशे ह्यनुष्ठाने क्रियमाणे अग्नीषो-
मीयानुबन्ध्ययोः स्वस्वस्थानातिक्रममात्रं संभवति अग्नीषोमीयदेशे ह्यनुष्ठाने क्रियमाणे सवनीयस्य स्वस्थानातिक्रममात्रं आनुबन्ध्य
स्य तु स्वस्थानातिक्रमः सवनीयस्थानातिक्रमश्च स्यात् एवमानुबन्ध्यदेशेऽग्नीषोमीयस्य द्रष्टव्यः तथा च सवनीयस्य देशे सर्वेषामनु

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

न्या·मी· ष्ठाने कर्त्तव्ये सवनीयस्य प्रथममनुष्ठानम् आश्विनग्रहणानन्तरं हि सवनीयदेशः प्रकृतौ आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा त्रिवृता यूपं परिवीयाग्नेयं सव
१९ नीयं पशुमुपाकरोतीत्याश्विनग्रहणानंतरं तस्य विहितत्वात् तथा च साद्यस्के प्याश्विनग्रहणोत्कृते सवनीयस्य बोपस्थितो भवतीति युक्तं तस्य
स्थानात्प्रथममनुष्ठानमितरयोश्च पश्चादित्युक्तम् प्रधानक्रमेण योंगानां क्रम आश्रीयते स मुख्यक्रमः। येन क्रमेण प्रधानानि क्रियंते तेनै
व क्रमेण तेषामंगान्यनुष्ठीयंते चेत्तदा सर्वेषामंगानां स्वप्रधानैस्तुल्यं व्यवधानं भवति व्युत्क्रमेणात्वनुष्ठाने केषांचिदंगानां स्वैः प्रधानैरत्यन्त
मव्यवधानमन्येषामत्यन्तव्यवधानं स्यात् न च्चायुक्तं प्रयोगविध्यवगतसाहित्यबाधापत्तेः अतः प्रधानक्रमोपि अंगक्रमे हेतुः अत एव
प्रयाजशेषेणादावाग्नेयहविषोभिघारणं पश्चादैंद्रस्य दध्नः आग्नेययागेंद्रयागयोः पौर्वापर्यात् अत्र हि द्वयोरभिघारणयोः स्वेन स्वेन प्रधा
नेन तुल्यमेकांतरितव्यवधानं भवति आग्नेयहविरभिघारणाग्नेययागयोरैंद्रयागहविरभिघारणेन व्यवधानात् ऐंद्रयागहविरभिघारणैं
द्रियागयोश्चाग्नेययागेन व्यवधानात् अतश्चादावाग्नेयहविरभिघारणं तत ऐंद्रस्य हविषः तत आग्नेययागः ततश्चैन्द्रयाग इत्येवं क्र
मा मुख्यक्रमात्सिद्धो भवति यदि त्वादावैंद्रहविरभिघारणं तत आग्नेयस्य हविषो भिघारणं क्रियते तदा याज्यानुवाक्याक्रमवशादादावा
ग्नेयस्यानुष्ठानादाग्नेययागतदंगहविरभिघारणयोरत्यन्तमव्यवधानमैंद्रयागतदंगहविरभिघारणयोरत्यंतव्यवधानं स्यात् तच्च न युक्त
म् अतो युक्तः प्रयाजशेषेणाभिघारणस्य मुख्यक्रमात्क्रम इति स चायं मुख्यक्रमः पाठक्रमाद्दुर्बलः मुख्यक्रमो हि प्रमाणांतरसापेक्षप्रधा
नक्रमप्रतिपत्तिसापेक्षतया विलंबितप्रतिपत्तिकः पाठक्रमस्तु निरपेक्षस्वाध्यायपाठक्रममात्रसापेक्षतया न तथेति बलवान् अत एव वा
ग्नेयोपांशुयाजाग्नीषोमीयानां क्रमेणानुष्ठीयमानानामप्युपांशुयाजाज्यनिर्वापे मुख्यक्रमात्पूर्वमनुष्ठीयते तस्य दुर्बलत्वात् पाठक्र राम
मात्तु पश्चादनुष्ठीयते तस्य प्रबलत्वादिति स चायं मुख्यक्रमः प्रवृत्तिक्रमाद्बलवान् प्रवृत्तिक्रमे त्वाश्रीयमाणे बहूनामंगानां प्रधानविप्र १९

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कर्षो भवति अस्मिंस्तु आम्नीयमाणे सन्निकर्षः तद्यथा दर्शपूर्णमासयोरादावाग्नेयानुष्ठानं ततः सान्नाय्यस्य तद्धर्माश्च केचित्पूर्वमनुष्ठीय
न्ते तत्र यदि प्रवृत्तिक्रममाश्रित्य तद्धर्माः सर्वे पूर्वमनुष्ठीयेरन् तत आग्नेयधर्माः तत आग्नेयानुष्ठानं ततः सान्नाय्यानुष्ठानं तदा तद्धर्माणां
स्वप्रधानेन सह द्वाभ्यामाग्नेयतद्धर्मानुष्ठानाभ्यां विप्रकर्षः स्यात् यदा तु सान्नाय्यधर्माणां केषांचित्पूर्वमनुष्ठानेपि अन्ये सर्वे मुख्यक्रममाश्रि
त्याग्नेयधर्मानुष्ठानानंतरमनुष्ठीयंते तदा सर्वेषामाग्नेयधर्मसान्नाय्यधर्माणामेकैकेन विजातीयेन व्यवधानं भवति आग्नेयधर्माणां स्वप्र
धानेन सह सान्नाय्यधर्मैर्व्यवधानात् सान्नाय्यधर्माणां च स्वप्रधानेन सहाग्नेयानुष्ठानेन व्यवधानादिति न विप्रकर्षः तस्मान्मुख्यक्रमः प्र
वृत्तिक्रमाद्बलवान् सह प्रयुज्यमानेषु प्रधानेषु सन्निपततां नानामंगानामावृत्त्यानुष्ठाने कर्तव्ये द्वितीयादिपदार्थानां प्रथमानुष्ठितपदार्थ
क्रमात् यः क्रमः स प्रवृत्तिक्रमः यथा प्राजापत्ययागेषु प्राजापत्यान्हि वैश्वदेवीं कृत्वा प्राजापत्यैश्चरंतीति वाक्येन तृतीयानिर्देशात् सेतिक
र्तव्यताकाः एककालत्वेन विहिताः अतस्तेषां तदंगानां चोपाकरणनियोजनप्रभृतीनां साहित्यं संपाद्यं तत्र प्राजापत्यानां संप्रतिपन्नदेवता
कत्वेनैकस्मिन्कालेऽनुष्ठानादुपपद्यते साहित्यं तदंगानां चैकस्मिन्कालेऽनुष्ठानमशक्यं नह्यनेकेषां पशूनामुपाकरणमेकस्मिन् काले
कर्तुं शक्यं अतस्तेषां साहित्यमव्यवधानेनानुष्ठानात्संपाद्यमेकस्योपाकरणं कृत्वाऽपरस्योपाकरणमिति अतः प्राजापत्येषु एकपदा
र्थे सर्वत्रानुष्ठाय द्वितीयपदार्थोऽनुष्ठेयः तत्र प्रथमपदार्थानुष्ठाने कस्माच्चित्पशोरारभ्य कर्तव्यं द्वितीयस्तु पदार्थो येन क्रमेण प्रथमोऽनु
ष्ठितः तेनैव क्रमेणानुष्ठेयः प्रयोगविध्यवगतस्य मिथोंगसाहित्यस्योपपत्तये प्रयोगविधिना हि देशेन तदंगानामुपाकरणनियोजनादीनां
मिथः साहित्यमानंतर्यापरपर्यायं विहितं तच्च साहित्यं सवनीयपशौ चोदकेन प्राप्तं तस्य प्राणिद्रव्यकत्वेन दैक्ष्यविकृतित्वात् सवनी
याश्चैकादशिनेषु प्राप्तं सुत्याकालत्वसामान्यात्। तेभ्यश्च प्राजापत्येषु प्राप्तं गुणत्वसामान्यात् प्राजापत्येषु च प्रतिपश्वपागभेदाच्चोदकाः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भिद्यन्ते अतश्चोदकान्ततत्त्वाश्वंगभूतानामुपाकरणनियोजनादीनां साहित्यमानन्तर्यापरपर्यायं प्राप्तमतएवैकस्य पशोरुपाकरणानन्तरमेव नियोज
नं चोदकबलात्कर्तव्यत्वेन प्राप्तं तच्च न क्रियते प्रत्यक्षवचनावगतसर्वपश्वंगसाहित्यानुपपत्तेः अतएव कस्मिन् पशावुपाकरणे कृते तदनन्तरमेव
कर्त्तव्यत्वेन प्राप्तमपि नियोजनं न क्रियते प्रत्यक्षवचनबलात्तु पश्वन्तरेषु षोडशसु उपाकरणमेव क्रियते कृते तु तेषूपाकरणे प्रथमपशोर्नियो
जनस्य तदीयोपाकरणेन व्यवधाने प्रमाणाभावात् प्रथमपशावेव नियोजनं कार्यम् अतश्च येन क्रमेणोपाकरणं कृतं तेन क्रमेण नियोजनं
कार्यम् एवं च तत्तत्पशूपाकरणानां स्वस्वनियोजनेस्त्वेकल्यं षोडश क्षणैर्व्यवधानं भवति अन्यथा केषांचिदत्यन्तव्यवधानं केषांचिच्चाव्यव
धानं स्यात् तच्चनयुक्तं तस्माद्येन क्रमेण प्रथमतः पदार्थोनुष्ठितस्तेनैव द्वितीयोनुष्ठेयः तत्सिद्धं प्रथमानुष्ठितपदार्थक्रमाद्द्वितीयपदा
र्थक्रमः सप्रवृत्तिक्रमइति तदेवं निरूपितः संक्षेपतः षड्विधक्रमनिरूपणेन प्रयोगविधिव्यापारः ॥ः॥ फलस्वाम्यबोधको विधिरधि
कारविधिः फलस्वाम्यं च कर्मजन्यफलभोक्तृत्वं स च यजेत स्वर्गकाम इत्येवंरूपः अनेन हि स्वर्गमुद्दिश्य यागं विदधता स्वर्गकामस्य याग
जन्यफलभोक्तृत्वं प्रतिपाद्यते यस्याहिताग्नेरग्निर्गृहान्दहेत् सोग्नये क्षामवतेऽष्टाकपालं निर्वपेदित्यादिभिस्त्वग्निदाहादौ निमित्ते कर्म
विदधद्भिर्निमित्तवतः कर्मजन्यपापक्षयरूपफलस्वाम्यं प्रतिपाद्यते तच्च फलस्वाम्यं तस्यैव योधिकारिविशेषणविशिष्टः अधिकारिविशे
षणं तदेव यत्पुरुषविशेषणत्वेन श्रुतं अतएव राजा राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेतेत्यनेन स्वाराज्यमुद्दिश्य राजसूयं विदधतापि न
स्वाराज्यकाममात्रस्य तत्फलभोक्तृत्वं प्रतिपाद्यते किंतु राज्ञः सतस्तत्कामस्य किंचित्तु पुरुषविशेषणत्वेनाश्रुतमप्यधिकारिविशेषणं भ
वति यथाध्ययनविधिसिद्धा विद्या अग्निसाध्येषु च कर्मसु आधानसिद्धाग्निमत्ता सामर्थ्यं चैतेषां पुरुषविशेषणत्वेनाश्रवणेप्यधिकारिविशेषणत्वमस्त्येव उ
त्तरक्रतुविधीनां ज्ञानापेक्षे पशक्तेर्भावेनाध्ययनविधिसिद्धज्ञानवन्तं प्रत्येव प्रवृत्तेः अग्निसाध्यकर्मणां चानपेक्षत्वेन तद्विधीनामाधानसिद्धाग्निमन्तं प्रत्ये

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वप्रवृत्तेः। अत एव च शूद्रस्य न यागाधिकारः तस्याध्ययनविधिसिद्धज्ञानाभावात् आधानसिद्धाग्न्यभावाच्च अध्ययनस्योपनीताधिकारत्वात् उपनयनस्य चाष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीतेत्यादिना त्रैवर्णिकाधिकारत्वात् आधानस्यापि वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतेत्यादिना त्रैवर्णिकाधिकारत्वात्। यद्यपि च वर्षासु रथकारोऽग्नीनादधीतेत्यनेन रथकारस्य सौधन्वनपरपर्यायस्याधानं विहितं योगाद्रूढेर्बलीयस्त्वात् तथापि नास्योत्तरकर्मस्वधिकारः अध्ययनविधिसिद्धज्ञानाभावात् न च तदभावे आधानेपि कथमधिकारः तदनुष्ठानस्य तत्साध्यत्वादिति वाच्यं। तस्याध्ययनविधिसिद्धज्ञानाभावेपि वर्षासु रथकारोऽग्नीनादधीतेत्यनेनैव विधिनाधानमात्रोपयिकज्ञानापेक्षणात् अन्यथा तस्यैव विधानानुपपत्तेः। अतश्च रथकारस्याधानमात्रेऽधिकारेपि नोत्तरकर्मस्वधिकारो विद्याभावात् एवं च न दाधाननाग्निसंस्कारार्थं संस्कृतानामग्नीनामुत्तरत्रोपयोगाभावात् किंतु तदाधानं लौकिकाग्निगुणकं विश्वजिन्न्यायेन स्वर्गफलं च स्वतंत्रमेव प्रधानकर्म विधीयते अग्नीनिति चहुतीयासक्तून् जुहोतीतिवत्तृतीयार्थ इति प्रकृतमनुसरामः। नत्सिद्धं शूद्रस्याध्ययनविधिसिद्धज्ञानाभावादाधानसिद्धाग्न्यभावाच्च नोत्तरकर्मस्वधिकार इति। नन्वेवं स्त्रिया अधिकारो न स्यात् तस्या अध्ययनप्रतिषेधेन हि धिसिद्धज्ञानाभावात् न च नास्त्येवेति वाच्यम्। यजेत स्वर्गकाम इत्यादौ स्वर्गकामपदस्योद्देश्यसमर्पकत्वेन पुंस्त्वस्योद्देश्यविशेषणत्वात् ग्रहैकत्ववदविवक्षितत्वेन स्त्रिया अधिकारस्य साधितत्वादिति चेत्सत्यम् अधिकारः साधितो न तु स्वातंत्र्येण न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हतीत्यादिना तस्य निषिद्धत्वात् स्वातंत्र्येण कर्तृत्वे प्रयोगद्वयस्यापि वैगुण्यापत्तेश्च यजमानप्रयोगे पत्नीकर्तृकाज्यावेक्षणादिलोपप्रसंगात् पत्नीप्रयोगे च यजमानकर्तृकाज्यावेक्षणादिलोपात् अतो दंपत्योः सहाधिकारः सहाधिकारत्वे च यजमानविषयैव पत्न्या अपि कार्यसिद्धेर्न ज्ञानं विना तस्या अधिकारानुपपत्तिः। पाणिग्रहणाद्धि सहत्वं सर्वकर्मसु तथा पुण्यफलेष्विति वचनेन स्त्रियाः अधिकारनिर्णयाच्च निषादस्थपतेरिवाध्ययनविधिसिद्धज्ञानविरहिणोपि ए[?]ता या

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

न्या॰मी॰ निषादस्थपतिं याजयेदिति वचनान्निषादेष्ट्यां निषादस्थपतिशब्दे हि निषादश्चासौ स्थपतिश्चेति कर्मधारयो न तु निषादानां स्थपतिरिति षष्ठी
२१ तत्पुरुषः षष्ठ्यर्थे लक्षणापत्तेः एतावांस्तु विशेषः निषादस्याध्ययनविधिसिद्धज्ञानाभावेन एतस्यैव विधेस्तत्कर्मौपयिकज्ञानाक्षेपकत्व
म् पत्न्यास्तु तादृशज्ञानाभावेपि यजमानेन सहाधिकारात्तस्य च तादृशज्ञानवत्त्वात्तेनैव च तस्याः कार्य्यसिद्धेर्नोत्तरत्र क्रतुविधीनां ज्ञाना
क्षेपकत्वं येतु पत्नीमात्रकर्तृकाः पदार्थाः आज्यावेक्षणादयस्ते ज्ञानं विनाऽशक्यानुष्ठानाइति तद्विधीनां तदाक्षेपकत्वम् स्वीक्रियतेइ
त्ति तत्सिद्धमध्ययनविधिसिद्धज्ञानस्याधानसिद्धाग्निमत्तायाश्चोत्तरकर्मसु अधिकारिविशेषणत्वमिति एवं सामर्थ्यस्यापि अधिकारिविशे
षणत्वम् असमर्थं प्रतिविध्यप्रवृत्तेः॥ अविख्याता नाम यं प्रभवतां शक्तिः सहकारिणीति न्यायात् तच्च सामर्थ्यं काम्ये कर्मणि अंगप्रधानविष
यं न त्वंगासमर्थः प्रधानमात्रसमर्थश्च काम्ये कर्मण्यधिकारी प्रधानविधेरंगविध्येकवाक्यतापन्नस्य सांगकर्मसमर्थं प्रत्येव प्रवृत्तेः यथा
विनियोगमधिकारित्वात् यदि हि समर्थं प्रत्येव प्रवृत्तौ कुर्याविति श्रुत्या विरोधः स्यात् नदाऽसमर्थस्याप्यधिकारः स्यात् न च विरोधोस्ति स्वर्ग
कामश्रुतेः समर्थं प्रतिप्रवृत्तौ विरोधाभावात् प्रत्युतासमर्थं प्रति प्रवृत्तौ प्रधानविधेरंगवाक्यैकवाक्यतया प्रतिपन्नस्यांगसाहित्यस्य बाधापत्तेः
नित्यवत् श्रुतानामंगानां पाक्षिकत्वप्रसंगाच्च अतः सांगप्रयोगे समर्थस्यैव काम्ये कर्मण्यधिकारः नित्यकर्मणां त्वंगेषु यथाशक्तिन्यायः ता
नि हि यावज्जीवश्रुत्या यावज्जीवकर्त्तव्यत्वेन चोदितानि न च यावज्जीवं केनापि सांगः प्रयोगः कर्तुं शक्यते अतो नित्यकर्मसु प्रधानमात्रेस
मर्थोऽधिकारी अंगानि तु यावन्ति कर्तुं शक्यंते तावंति कार्याणीत्यास्तां बहूक्त्या सूरिभिः पराक्रांतत्वात् तत्सिद्धं फलस्वाम्यबोधको विधिर
धिकारविधिरिति तदेवं निरूपितं चतुर्धा भेदनिरूपणेन विधेः प्रयोजनवदर्थपर्यवसानम्॥ ॥ मंत्राणां च प्रयोगसमवेतार्थस्मारकतयार्थव राम॰
त्त्वम् न तु तदुच्चारणमदृष्टार्थं दृष्टे संभवति अदृष्टस्यान्याय्यत्वात् न च दृष्टस्य प्रकारांतरेणापि संभवात् मंत्राम्नानमनर्थकम् मंत्रैरेव स्मर्ते २१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

व्यमितिनियमविध्याश्रयणात् साधनद्वयस्य पक्षप्राप्तौ अन्यतरस्य साधनस्याप्राप्ततादशायां यो विधिः स नियमविधिः यथाहुः विधिरत्यंतमप्राप्ते
नियमः पाक्षिके सति तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्येति गीयते इति अस्यायमर्थः यस्य यदर्थत्वं प्रमाणांतरेणाप्राप्तं तस्य तदर्थत्वेन यो विधिः स अपू
र्वविधिः यथा यजेत स्वर्गकाम इत्यादिः यागस्य हि स्वर्गार्थत्वं न प्रमाणान्तरेण ज्ञायते किन्त्वनेनैव विधिनेति भवत्ययमपूर्वविधिः पक्षे प्राप्तस्य तु यो
विधिः स नियमविधिः यथा व्रीहीनवहन्यादित्यादिः अनेन नहि विधिनावघातस्य नवैतुष्यार्थत्वं बोध्यते अन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वात् किन्तु नियमः स चाप्राप्तां
शपूरणं वैतुष्यस्य हि नानोपायसाध्यत्वात् यस्यां दशायामवघातं परिहृत्योपायान्तरं गृहीतुमारभते तस्यां दशायामवघातस्याप्राप्तत्वेन तद्वि
धानात्मकमप्राप्तांशपूरणमेवानेन विधिना क्रियते अतश्च नियमविधावप्राप्तांशपूरणात्मको नियम एव वाक्यार्थः पक्षे प्राप्ततादशायामवघा
तविधानमिति यावत् न त्वपूर्वविधाविवात्यन्ताप्राप्तयागविधानमिति उभयस्य युगपत् प्राप्तौ इतरव्यावृत्तिपरो विधिः परिसंख्याविधिः यथा
पंच पंचनखा भक्ष्या इति इदं हि वाक्यं न भक्षणविधिपरं तस्य रागतः प्राप्तत्वात् नापि नियमपरं पंचनखापंचनखभक्षणस्य युगपत्प्राप्तेः पक्षे
प्राप्त्यभावात् अतः इदमपंचनखभक्षणनिवृत्तिपरमिति भवति परिसंख्याविधिः सा च परिसंख्या द्विविधा श्रौती लाक्षणिकी चेति तत्रा
द्येवावयंतीत्यत्र श्रौती परिसंख्या एवकारेण पवमानातिरिक्तस्तोत्रव्यावृत्तेरभिधानात् पंच पंचनखा भक्ष्या इत्यत्र तु लाक्षणिकी इतरनिवृ
त्तिवाचकस्य पदस्याभावात् अत एवेयं त्रिदोषग्रस्ता दोषत्रयं च श्रुतहानिरश्रुतकल्पना प्राप्तबाधश्चेति श्रुतस्य पंचनखभक्षणस्य हा
नात् अश्रुतापंचनखभक्षणनिवृत्तिकल्पनात् प्राप्तस्य चापंचनखभक्षणस्य बाधनादिति अस्मिंश्च दोषत्रये दोषद्वयं शब्दनिष्ठं प्राप्तबा
धस्तु दोषोऽर्थनिष्ठ इति दिक्। तस्मिन् हुं मंत्रैरेवस्मर्तव्यमिति नियमविध्याश्रयणात् न मंत्राम्नानमनर्थकम्। अतश्च युक्तं मंत्राणां प्रयो
गसमवेतार्थस्मारकतयार्थवत्त्वं तत्र ये मंत्राः यत्र पठितास्तेषां तत्र यद्यर्थप्रकाशनं प्रयोजनं संभवति तदा तत्रैव विनियोगः येषां तु न संभवति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तेषां यत्र संभवति तत्रोत्कर्षः यथा पूषानुमंत्रणमंत्राणामित्युक्तम् येषां क्वापि न संभवति तदुच्चारणस्य त्वगत्या दृष्टार्थत्वं सर्वथापि तु तेषां ना
नर्थक्यमिति नामधेयानां विधेयार्थपरिच्छेदकतयार्थवत्वम् तथाहि उद्भिदा यजेत पशुकाम इत्यत्र हि उद्भिच्छब्दो यागनामधेयं तेन च विधे
यार्थपरिच्छेदः क्रियते। अनेन हि वाक्येनाप्राप्तत्वात्फलोद्देशेन यागो विधीयते यागसामान्यस्याविधेयत्वाद्यागविशेष एव विधीयते तत्र कोसौ विशे
ष इत्यपेक्षायां तु उद्भिच्छब्दात् उद्भिद्रूपो याग इति ज्ञायते उद्भिदा यागेनेति सामानाधिकरण्येन नामधेयान्वयात् तस्य च यजिना सामानाधिक
रण्यं न नीलोत्पलादिशब्दवत् तत्र हि उत्पलशब्दस्यार्थादुत्पलादन्यो नीलशब्दस्य वाच्योस्ति नीलगुणः लक्षणया तु नीलशब्दस्य द्र
व्यपरत्वेन सामानाधिकरण्यं उद्भिच्छब्दस्य तु यज्यवगतयागविशेषादन्यो वाच्योर्थोस्ति विशेषवाचित्वात् तस्य अतश्चार्थान्तरवा
चित्वाभावेन नामधेयस्य नीलशब्दवत् न सामानाधिकरण्यं किं तर्हि वैश्वदेव्यामिक्षेत्यत्रामिक्षावत् वैश्वदेवीशब्दस्य हि देवतातद्धि
तान्तत्वात्तद्धितस्य च सास्य देवतेति सर्वनामार्थस्मरणात् सर्वनाम्नां चोपस्थितविशेषवाचित्वेन विशेषपरत्वं तत्र कोसौ वैश्वदेवीशब्दो
पात्तो विशेष इत्यपेक्षायां आमिक्षापदसान्निध्यादामिक्षारूपो विशेष इत्यवगम्यते यथाहुः आमिक्षां देवतायुक्तां वदत्येवैष तद्धितः। आमि
क्षापदसान्निध्यात्तस्यैव विषयार्पणमिति तथाश्च त्येवोपपदस्यार्थः सर्वनाम्नामनीयते तदर्थस्तद्धितेनैवं त्रयाणामेकवाक्यतेति तस्माद्य
था वैश्वदेवीशब्दोपात्तविशेषसमर्पकत्वेनामिक्षापदस्य वैश्वदेवीशब्देन सामानाधिकरण्यं एवं सामान्यस्याविधेयत्वाद्यज्यवगतविशे
षसमर्पकत्वेन नामधेयस्य यजिना सामानाधिकरण्यं नत्सिद्धं नामधेयानां विधेयार्थपरिच्छेदकतयार्थवत्त्वम् यथाहुः तदधीनत्वा
द्यागविशेषसिद्धेरिति नामधेयत्वं च निमित्तचतुष्टयात् मत्वर्थलक्षणाभयात् वाक्यभेदभयात् तत्प्रख्यशास्त्रात् तद्व्यपदेशाच्चेति
तत्रोद्भिदा यजेत पशुकाम इत्यत्र उद्भिच्छब्दस्य यागनामधेयत्वं मत्वर्थलक्षणाभयात् तथाहि उद्भिच्छब्दस्य गुणसमर्पकत्वे यागानुवादे

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

त्रवर्णात्तु न देवतात्वं प्रतीयते किंत्वधिष्ठानमात्रं अतश्च मंत्रवर्णश्चतुर्थीतो दुर्बलः यथाहुः तद्धितेन चतुर्थ्या वा मंत्रवर्णेन वा पुनः देवतापावि
धिस्तत्र दुर्बलं तु परंपरमिति अतश्च प्रबलप्रमाणबोधितप्रजापतिदेवतया दुर्बलप्रमाणबोधिताग्नेर्बाधः स्यादिति चेत्सत्यं स्याद्यद्यधीयद्(?)प्रजा
पतये जुहोतीति केवलं प्रजापतिविधानं स्यात् विधीयमानस्तु प्रजापतिर्मंत्रवर्णप्राप्तमग्निमनूद्य तत्समुच्चितो होमोद्देशेन विधीयते समु
च्चितोभयविधानापेक्षया अन्यतः प्राप्तमग्निमनूद्य तत्समुच्चितप्रजापतिमात्रविधाने लाघवात् अतश्च न बाधकत्वं निरपेक्षविधानाभावात् च
थाच त्वन्मते ग्निप्रजापत्योरेकहोमोद्देशेन विधानात्तुल्यार्थत्वेन विकल्पे प्रसक्ते प्रजापतेर्नपाक्षिकमग्निबाधकत्वं समुच्चयविधानात् एवं
मंत्रवर्णप्राप्तमग्निमनूद्य तत्समुच्चितप्रजापतिविधानेपि न बाधकत्वमिति तुल्यं यत्वग्नेर्मांत्रवर्णिकत्वे ग्निर्ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति मिश्र
लिंगमंत्रवर्णबलात्सायंहोमस्य हि देवत्वत्वापत्तिरिति तन्नाग्निसमुच्चितप्रजापतिविधानवत्सूर्यसमुच्चितस्याविधानात्प्रबलप्रमाणबो
धित्वेन प्रजापतिना मंत्रवर्णप्राप्तस्य सूर्यस्य बाधितत्वात् यत्वग्नेर्मांत्रवर्णिकत्वे प्रजापतिविधेरेकेनैव वाक्येन सिद्धेरग्नये च प्रजापतये च
सायं जुहोति यत्सूर्याय च प्रजापतये च प्रातर्जुहोतीति वाक्यद्वयं व्यर्थमेवेति तन्न भेदाद्यर्थं यदि प्रजापतिमात्रविधानं विवक्षितं स्यात् सायंहोमे
ग्निसमुच्चितप्रजापतिविधानं प्रातर्होमे सूर्योज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति मांत्रवर्णप्राप्तसूर्यसमुच्चितप्रजापतिविधानं च विवक्षितं न चैतद
देकेन वाक्येन सिध्यति अतोर्थवद्वाक्यद्वयम् यत्वग्नेर्मांत्रवार्णिकत्वे मंत्रवर्णस्याग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति सायंजुहोतीति वाक्येन सा
यंहोमे विनियुक्तत्वात् तत्प्रकाश्यस्याग्नेरपि प्रजापतिसमुच्चितस्य तत्रैव देवतात्वावगतेर्यदग्नये चेति वाक्ये सायंशब्दो व्यर्थ इति एवं प्र
त्सूर्याय चेति वाक्ये प्रातःशब्दो व्यर्थ इति किंच मंत्रवर्णेन ज्योतिष्ट्वगुणविशिष्टस्याग्नेः प्रकाशनाद्धि शिष्टस्यैव देवतात्वापात इतितदपिन
होमानुवादेन देवताद्वयविधानेपि मंत्रवर्णयोर्लिंगादेवप्राप्तिसंभवात्तद्धि व्यानर्थक्यात् मिश्रलिंगमंत्रविधिपर्युदस्तयोः प्रतिप्रसवार्थं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विधानेपि तद्विधिगतयोः सायंप्रातःशब्दयोरानर्थक्यं विधीयमानयोर्मंत्रयोर्व्यवस्थयैव प्राप्तिसंभवात् तत्र काश्ययोर्देवतयोर्व्यवस्थितत्वा
त् अनुवादत्वोक्तिस्तूभयत्र तुल्येति मांत्रवर्णिकत्वेपि अग्नेः केवलस्यैव देवतात्वं न गुणविशिष्टस्य यदग्नये चेति वाक्ये ऽग्नेः पूर्वाहुतिरित्य
त्र केवलस्यैवाग्नेः संकीर्त्तनात्केवलस्यैव देवतात्वावगतेः यथोपांशुयाजे विष्ण्वादिमांत्रवर्णिकत्वेपि न गुणविशिष्टस्य देवतात्वं विष्णुरु
पांशु यष्टव्य इत्यर्थवादे केवलस्यैव संकीर्त्तनात्तद्वदिति अतश्च मांत्रवर्णिकत्वे दोषाभावाद्देवताद्वयविधाने च गौरवापत्तेरन्यतः प्राप्तमनू
द्य तत्समुच्चितः प्रजापतिरेवात्र विधीयते होमानुवादेनोभयविधाने वाक्यभेदप्रसंगाच्च न च चकारश्रवणान्न वाक्यभेद इति वाच्यम् च
कारार्थो हि समुच्चयः तं च समुच्चयम् यदि चकारः प्राधान्येन ब्रूयात्तदा प्रधानस्यानेकविशेषणसंग्राहकत्वादारुण्यादिविशिष्टक्रयविधा
नइव कारकद्वयसमुच्चयविधाने वाक्यभेदो न भवेत् न च चकारः समुच्चयं प्राधान्येन ब्रूते परोपसर्जनत्वेनैवाभिधानात् अत एव दशमे भा
ष्यकारैश्चकारस्य समुच्चयशब्दाद्वैलक्षण्यं प्रतिपादितं समुच्चयशब्दो हि तं प्राधान्येन ब्रूते न च कारः यदि हि प्राधान्येन ब्रूयात्तदा तत्प्र
तिपन्नः समुच्चयः क्रियागुणैः संबध्येत समुच्चयः शोभनः समुच्चयो द्रष्टव्य इतिवच्च शोभनश्च द्रष्टव्य इति प्रयोगः स्यात् समुच्चयशब्द व
च्चकारस्य प्राधान्येन समुच्चयवाचित्वे धवखदिरयोः समुच्चय इतिवद्धवखदिरयोश्चेत्यपि प्रयोगः स्यादिति अतश्चकारः समुच्चयं प्रा
धान्येन न ब्रूते येन प्रधानस्यैकस्य विधानान्न वाक्यभेदो भवेत् किंतु कारकद्वयोपसर्जनत्वेनैव स तं ब्रूते समुच्चितो ऽग्निप्रजापतिइति प्रधा
नद्वयविधाने वाक्यभेदः स्यादेव यथा ग्रहोद्देशेन संमार्गैकत्वविधाने यद्यपि चकारः समुच्चयं प्राधान्येन ब्रूयात्तथापि तस्य कारकद्वयं प्रतिप्रा
धान्यमनुपपन्नं विभक्त्याभिहितस्य कारकद्वयस्य क्रियोपसर्जनत्वे न समुच्चयोपसर्जनत्वाभावात् कुर्वंतादिशब्दैरुपस्थितं हि कारकं
क्रियातोन्येन संबध्यते कारकसमुच्चयः करणसमुच्चय इति विभक्त्याभिहितं तु क्रियायै वकारकाणां तत्रैवान्वयात् अतश्चकारेणोच्च

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मानःसःकारकोपसर्जनत्वेनैवोच्येत कारकद्वयं च प्रधानमेकोद्देशेन च प्रधानद्वयविधाने वाक्यभेद एव यथाहुः अनेकपदसंबद्धं यद्येकमपिका
रकं न यापि तदनावृत्तेः प्रत्ययेनैव विधीयत इति यच्च यथा दक्षिणानुवादेन गवादीनामनेकेषां विधानेन वाक्यभेदस्तथा कारकद्वयविधानेपीति
तन्न नहि गौश्चाश्वश्चेत्यस्मिन् वाक्ये दक्षिणानुवादेन गवादयो विधीयंते उक्तरीत्या वाक्यभेदापत्तेः चकारश्रवणेन कथंचित्परिहारेपि ग
वादीनामनेकेषां द्वादशशतसंख्यायाश्च विधाने वाक्यभेद एवाध्वर्यवशाखायां गौश्चेत्यादेः तस्य द्वादशशतमित्यं तस्य सहश्च तत्त्वेन
चार्थ्यैकवाक्यत्वमित्युक्तं दशमे अतोनेन वाक्येनोभयविशिष्टदक्षिणैव विधीयते विशिष्टविधानाच्च न वाक्यभेदः अत एव पार्थसारथि
मिश्रैर्दशमे तत्र तत्र सोभयविशिष्टा विधीयते अनेकगवाद्यात्मिकैका दक्षिणापि धीयत इति चोक्तम् नचैवं ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां द
दातीत्यस्यानर्थक्यं तस्यानुवादत्वात् ऋत्विक्संबंधपरत्वाद् दक्षिणाशब्दसामर्थ्याद्धि ऋत्विजां चमसाध्वर्यवादीनां च तत्संबंधः स्या
न् एतद्वाक्यसत्वे च न भवति ऋत्विक्शब्दब्रह्मादिगतक्रतुगतप्रजननिमित्तत्वेन चमसाध्वर्यूणामृत्विक्त्वाभावस्य तृतीये उक्तत्वा
त् अतश्च गौश्चाश्वश्चेत्यस्मिन् वाक्ये विशिष्टविधानान्न वाक्यभेदः यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोतीति तु न विशिष्टविधानं होम
स्याग्निहोत्रं जुहोतीत्यनेन प्राप्तत्वात् अतश्च होमानुवादेन समुच्चितोभयविधाने वाक्यभेदापत्तेर्वापत्तेश्च नानेन वाक्येन देवताद्वयं वि
धीयते किंतु मंत्रवर्णप्राप्तमग्निमनूद्य तत्समुच्चितः प्रजापतिर्होमोद्देशेन विधीयते अतश्चैनं दममग्नेः प्रापकं किंतु मंत्रवर्ण एव अतश्चैतेना
ग्नेः प्राप्तत्वान्नाग्निहोत्रपदं देवतासमर्पकं किंतर्हि नामधेयमेव॥ तत्सिद्धमेतत्तत्प्रख्यशास्त्रादग्निहोत्रशब्दस्य कर्मनामधेयत्वमिति॥
एवं प्रयाजेषु समिदादिदेवतानां समिधः समिधोऽग्न आज्यस्य व्यंत्वित्यादिमंत्रवर्णेभ्यः प्राप्तत्वात् समिधो यजतीत्यादिषु समिदादिशब्दा
स्तत्प्रख्यशास्त्रात्कर्मनामधेयम् यथाहुः विधित्सितगुणप्रापिशास्त्रमन्यद्यतस्त्विह तस्मात्तत्प्रापणं व्यर्थमिति नामत्वमिष्यत इति दिक्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

श्येनेनाभिचरन्यजेतेत्यत्र श्येनशब्दस्य कर्मनामधेयत्वं तद्व्यपदेशान्तेन व्यपदेशः उपमानं तदन्यथानुपपत्त्येतियावत् तथाहि यद्वि
धेयं तस्य स्तुतिर्भवति तद्यदि अत्र श्येनो विधेयः स्यात्तदार्थवादेस्तस्यैव स्तुतिः कार्या नच यथावै श्येनो निपत्यादत्त इत्यनेनात्रत्येनार्थवा
देन श्येनस्तोतुं शक्यः श्येनोपमानेनार्थान्तरस्तुतेः क्रियमाणत्वात् नच श्येनोपमानेन तस्यैव स्तुतिः कर्तुं शक्यते उपमानोपमेयभा
वस्य भिन्ननिष्ठत्वात् यदा तु श्येनसंज्ञको यागो विधीयते तदा अर्थवादेन श्येनोपमानेन तस्य स्तुतिः कर्तुं शक्यते श्येनशब्दस्य तद्
व्यपदेशान्नामधेयत्वम् तत्सिद्धं निमित्तचतुष्टयान्नामधेयं उत्पत्तिशिष्टगुणबलीयस्त्वमपि पंचकं केचिन्नामधेयत्वे निमित्त
माहुः वैश्वदेवेन यजेतेत्यत्र वैश्वदेवशब्दस्य कर्मनामधेयत्वमुत्पत्तिशिष्टगुणबलीयस्त्वात् उक्तमत्वर्थलक्षणादिप्रकारचतुष्टया
संभवात् तथाहि न तावन्मत्वर्थलक्षणाभयान्नामधेयत्वं वक्तुं शक्यं वैश्वदेवेनेति नहि तेनेवमत्वर्थस्य यागस्योक्तत्वात् सास्य देवते
त्यस्मिन्नर्थे हि तद्धितस्मरणं तत्रास्य शब्दस्य तद्धितान्तर्गतस्य यद्यपि सूक्तहविषोरिति स्मृतेः सूक्तेहविषि वा मुख्यत्वमवगतं तथा
पि सर्वेनाम्नामुपस्थितवाचित्वात् सूक्तहविषोश्चात्रानुपस्थितत्वाद्यजेतेत्युपस्थितं यागमेवास्य शब्दोभिधत्त इति न यागे मत्वर्थ
लक्षणा विश्वेदेवस्यैव देवताविधानाच्च न वाक्यभेदः नापि तत्प्रख्यशास्त्रान्नामत्वं यत्र हि विधित्सितो गुणोन्यतः प्राप्तः तत्र तत्प्र
ख्यशास्त्रान्नामधेयत्वम् यथाग्निहोत्रशब्देन अत्र चाग्नेयादयोऽष्टौ यागाः प्रकृताः तत्रामिक्षायागे यद्यपि विश्वेदेवाः प्राप्ता वै
श्वदेव्यामिक्षेति तथापि सप्तसु तेषामप्राप्तत्वाद्वैश्वदेवेन यजेतेत्यनेन तत्र तद्विधानेन तत्प्रख्यशास्त्रमन्यत् येन तद्वशान्नामत्वं स्यान्न चा
मिक्षायागस्यैव तन्नामेति वाच्यं वैश्वदेवेन यजेतेति वाक्यवैयर्थ्यापत्तेः वैश्वदेवशब्दस्यामिक्षायागमात्रनामत्वे स एव यागोऽने
नानूद्यत इति वाच्यम् न च तदनुवादेनास्ति किंचित्कृत्यं प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेतेति विधीयमानस्य प्राचीनप्रवणदेशस्य विना

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्येतद्वाक्यं आमिक्षायागएव संबंधोपपत्तेः विश्वेदेवसंबंधात्तस्याग्रे याद्यशेषप्रकृतयागनामत्वे तु न वैश्वदेवेन यजेतेति वाक्यानर्थक्यं तदा त्वनेः
नाष्टौ यागाः अनूद्यंते अनुवादे न चैकप्रतीत्यारूढत्वात्समुदितानामष्टानामपि वैश्वदेवशब्दो नामधेयं सिध्यति एवं प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजे
तेत्यत्र वैश्वदेवशब्देनाष्टौ यागा नानूद्य प्राचीनप्रवणविधाने तत्र सिद्धं भवति न ह्यास्यस्यासत्वेऽनेन वाक्येनामिक्षायाग एव प्राचीनप्रवणदेशसं
बंधः स्यात् अतश्चाष्टसु यागेषु प्राचीनप्रवणदेशसंबंध एवैतद्वाक्यप्रयोजनं एवं च वैश्वदेवशब्दोऽष्टानां नामधेयं न च तत्र तत्प्रख्यशास्त्र
निमित्तं भवति सप्तसु विश्वेदेवाप्राप्तेः अतो न वैश्वदेवशब्दस्य तत्प्रख्यशास्त्रान्नामधेयत्वमिति नापि तद्व्यपदेशात् तादृशस्य व्यपदेशस्या
नुपलंभात् अतश्च वैश्वदेवशब्दस्य नामधेयत्वे उक्तप्रकारचतुष्टयस्यानिमित्तत्वादुत्पत्तिशिष्टगुणबलीयस्त्वमेव निमित्तं तथा हि वैश्वदेवे
यजेतेत्यनेन तावद् प्रकृतकर्मानुवादेन देवताविधानं संभवति तेषामत्रानुपस्थितेः नापि देवताविशिष्टकर्मान्तरविधानं संभवति गौरवापत्तेः
अष्टौ हवींषीत्यनन्यगतिकलिंगविरोधात् अतोनेन वाक्येन प्रकृतकर्मानुवादेन देवताविधीयत इति वक्तव्यं तत्रामिक्षायागे विश्वेदेवप्राप्तेः स
प्तसु यागेष्वनेन वाक्येन विश्वेदेवा विधीयंत इति वक्तव्यम् न च तत्संभवति तेषामुत्पत्तिशिष्टाग्न्याद्यवरोधात् आकांक्षया हि संबंधी भवति
आग्नेयादियागानां हि देवताकांक्षा उत्पत्तिशिष्टैरग्न्यादिभिरेव निवृत्तेति न तत्र विश्वेदेवविधानं युक्तम् अतश्चोत्पत्तिशिष्टगुणबलीयस्त्वाद्वै
श्वदेवशब्दस्य कर्मनामधेयत्वमिति यथाऽऽहुः गुणान्तरावरुद्धत्वान्नावकाश्यो गुणोपरः विकल्पोपि न वैषम्यात्तस्मान्नामैव युज्यत इति अ
न्येत्वाचार्या आहुः यः शब्दो यत्र कर्मणि यद्गुणसंबंधं बोधयति स चेत्संबंधः शास्त्रांतरप्रतिपन्नः तदा तस्य शब्दस्य तन्नामधेयत्वं तत्प्रख्यशास्त्रात्
न च यथा शास्त्रांतरं विधिरर्थवादो वेत्यन्यदेतत् यत्र नादरः तत्राग्निहोत्रशब्देऽग्निसंबंधबोधकं शास्त्रांतरं विधिरेव वैश्वदेवशब्दश्च विश्वेदेवसंबं
धं कर्मणि बोधयति विश्वेदेवसंबंधश्चाष्टसु यागेषु यद्विश्वेदेवाः समयजन्त तद्वैश्वदेवस्य वैश्वदेवत्वमित्यर्थवादावगतः न च विधिरेव तत्प्रख्य
म

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

न्या॰मी॰ शास्त्रं नार्थवादइत्यत्र किंचित्प्रमाणमस्ति अतएवज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र ज्योतिष्टोमशब्दस्तानि वाएतानि ज्योतींषि यएतस्य स्तोमा
२७ इत्यर्थवादावगतज्योतिःसंबंधनिमित्तीकृत्य सोमयागे प्रवर्तमानस्तत्प्रख्यशास्त्रान्नामधेयं भवति एवं प्रकृतेपि द्रष्टव्यं पंचमप्रकारकल्पने प्रमा
णाभावात् अतएव वैश्वदेवाधिकरणे वार्तिककारैरेवमुपसंहृतं तत्प्रख्यतयैव सर्वेषां नामधेयत्वमिति यच्चोत्पत्तिशिष्टगुणबलीयस्त्वमु ख४
क्तं तद्गुणविध्यभावे युक्तं भ्युच्चयमात्रं तत् सिद्धं तत्प्रख्यशास्त्राद्धि वैश्वदेवशब्दस्य कर्मनामधेयमिति ननु पशुसोमाधिकरणे ऐंद्रवायवं गृ
ह्णातीत्यादौ न यजिकल्पनं सोमेन यजेतेति प्रत्यक्षयजिश्रुतेरित्युक्तं तेन न्यायेन वैश्वदेव्यामिक्षेत्यत्रापि यजिकल्पनं मास्तु वैश्वदेवेन यजेते
त्यत्र प्रत्यक्षयजिश्रुतेः एवं चानेन वाक्येन देवताविशिष्टकर्मविधानमस्तु तस्य च द्रव्याकांक्षायां वैश्वदेव्यामिक्षेति द्रव्यविधानमस्तु एवं च
न वाक्यद्वयस्याप्यनुवादत्वं नाप्यष्टौ हवींषीत्यनन्यगतिकलिंगविरोधो भवेदिति चेन्नैवं वैश्वदेव्यामिक्षेत्यत्र यज्यकल्पने आमिक्षा किमनु
वादेन विधीयत इति वक्तव्यम् विश्वेदेवानुवादेन विधाने द्रव्यस्य देवतांगत्वमेव स्यात् न यागांगत्वम् किंच वैश्वदेवी शब्दो देवतातद्धितत्वादा
मिक्षांतर्गतत्वेन तत्र विश्वेदेवानुवादेन द्रव्यविधानं वैश्वदेवीशब्देनैव कर्त्तव्यं पदश्रुतेः यथा भावनायां करण समर्पणं धातुनैव क्रियते पदश्रु
तेः न तूपपदेनेत्युक्तं भावार्थाधिकरणे तद्वत् तत्र च वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष इतिवदेकप्रसरताविरोधः तो यागानुवादेनापि द्रव्यविधानार्थं वै
श्वदेव्यामिक्षेत्यत्र यजिकल्पनं तावदवश्यकर्त्तव्यम् अतश्च पशुसोमाधिकरणन्याये वैषम्यमैंद्रवायवं गृह्णातीत्यत्र देवताविशिष्टग्रहण
विधानेन यज्यकल्पनात् यजिकल्पने वैश्वदेव्यामिक्षेत्यत्रैव द्रव्यदेवताविशिष्टकर्मविधानं युक्तं रूपद्वयश्रवणात् एवं चाग्नेयोष्टाकपालः
सौम्यश्चरुरित्यादिवाक्यैर्वैश्वदेव्यामिक्षेत्यस्य वाक्यस्य प्रायपाठो रक्षितो भवति अन्यथा हि तेषु सर्वेषु द्रव्यदेवतासंबंधकल्पितयाग राम
विधानमत्र च द्रव्यमात्रविधानमिति वैरूप्यं प्रसज्येत किंच वैश्वदेवेन यजेतेत्यत्र वैश्वदेवस्य देवतासमर्पकत्वे यद्विश्वेदेवाः समयजंत तद्वै २७

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

श्वदेवस्य वैश्वदेवत्वमिति तस्यार्थवादस्यास्यंतमेवनिरालंबत्वं स्यात् यत एतदर्थवादाद्धि वैश्वदेवशब्दो विश्वेदेवकर्तृकत्वेन कर्मणि प्रवृत्तत इ
ति ज्ञायते तद्दैवतासमर्पकत्वेन विरुध्यते किंच वैश्वदेवेन यजेतेत्यस्य यागविधित्वे आमिक्षायानोत्पत्तिशिष्टत्वं तथा च तया न वाजिनं वाधितुं
शक्यत इति उभयोरपि आमिक्षावाजिनयोर्यागांगत्वं स्यात् तथा च विकल्पः स चाष्टदोष इति तस्माद्वैश्वदेव्यामिक्षेत्यत्रैव यागविधानम् इ
तरस्य त्वनुवादत्वम् अनुवादत्वे च यथा नानर्थक्यं तथोक्तमित्यास्तां नावत् तत्सिद्धं वैश्वदेवशब्दस्य कर्मनामधेयत्वम् तदेवं निरूपितं मत्व
र्थलक्षणादिप्रकारचतुष्टयनिरूपणेन नामधेयस्य विधेयार्थपरिच्छेदकत्वेनार्थवत्त्वम् अनर्थहेतुकर्मणः सकाशात्पुरुषस्य निवृत्तिकरत्वे
न निषेधानां पुरुषार्थानुबन्धित्वम् तथा हि यथा विधयः प्रेरणामभिदधतः स्वप्रवर्त्तकत्वनिर्वाहार्थम् विधेयस्य यागादेः श्रेयःसाधनत्वमा
क्षिपन्तः पुरुषं तत्र प्रवर्त्तयन्ति एवं न कलंजं भक्षयेदित्यादयो निषेधा अपि निवर्त्तनामभिदधतः स्वनिवर्त्तकत्वनिर्वाहार्थं निषेध्यस्य कलंज
भक्षणादेः अनर्थहेतुत्वमाक्षिपन्तः पुरुषं ततो निवर्त्तयन्ति ननु कथं निषेधानां निवर्त्तनाप्रतिपादकत्वं यावता न भक्षयेन्न हंतव्य इत्येवमादा
वव्यवधानेन नञर्थस्याभावस्य धात्वर्थेनान्वये धात्वर्थवर्जनकर्त्तव्यतैव सर्वत्र वाक्यार्थः प्रतीयते तत श्च यथा यजेतेत्यादौ यागकर्त्तव्यता वा
क्यार्थः एवं निषेधेषु तत्तद्धात्वर्थवर्जनकर्त्तव्यता वाक्यार्थो न निवर्त्तनेति चेन्नैवम्। अव्यवधानेपि धात्वर्थस्य प्रत्ययार्थोपसर्जनत्वेनोपस्थि
तस्य नञर्थेनान्वयायोगात् नह्यन्योपसर्जनमन्येनान्वेति माभूद्राजपुरुषमानयेत्यत्र राज्ञ आनयनान्वयित्वं ततश्च व्यवधानेपि नञर्थस्य न
धात्वर्थेनान्वयः आरुण्यस्येवैकहायन्यां नापि कलंजादिपदार्थैरन्वयः तेषामपि कारकोपसर्जनतयोपस्थितत्वेन भिन्नपदस्य नञोर्थेनान्व
यायोगात् एकहायन्या इवारुण्येनातश्चान्येनान्वयायोगान्नञर्थः प्रत्ययार्थेन संबध्यते तस्य प्राधान्यात् क्रयभावनयैवारुण्यादीनि त
त्रापि नाख्यातांशवाच्यया आर्थभावनया तस्या अपि लिङ्त्वांशवाच्यप्रवर्त्तनोपसर्जनत्वेनोपस्थितत्वात् अतो लिङ्त्वांशेन नञ् संबध्यते त

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्यसर्वापेक्षयाप्राधान्यात् नञश्चैषस्वभावोयत्स्वसंबंधिप्रतिपक्षबोधकत्वंनास्तीत्यत्रह्यस्तीतिसत्वशब्देनसंबंध्यमानोनञ् सत्वप्रतिपक्ष
मसत्वंगमयतितद्विह लिङर्थस्तावत्प्रवर्त्तनाः तस्तेनसंबध्यमानोनञ्प्रवर्तनाप्रतिपक्षांनिवर्तनांगमयतिविधिवाक्यश्रवणेःयंमांप्रवर्तयती
तिप्रवर्तनाप्रतीतिवन्निषेधवाक्यश्रवणेःयंमांनिवर्तयतीतिनिवृत्त्यनुकूलव्यापारनिवर्त्तनायाः प्रतीतेः अतश्चसर्वत्रनिषेधेषुनिवर्तनैव
वाक्यार्थः एवंचविधिनिषेधयोर्भिन्नार्थत्वंसिद्धंभवतिहननादिवर्जनकर्त्तव्यतावाक्यार्थपक्षेतुकर्त्तव्यतायाएवोभयत्रप्रतिपाद्यत्वात्त
योरेकार्थत्वंस्यात् तच्चनयुक्तं यथाहुः अंतरंयादृशंलोकेब्रह्महत्याश्वमेधयोः दृश्यतेतादृगेवेदंविधानप्रतिषेधयोरितितथाफलबुद्धि
प्रमेयाधिकारिबोधकभेदतः पंचधात्यंतभिन्नत्वाद्भिदोविधिनिषेधयोरितियन्मतेइष्टसाधनत्वंलिङर्थस्तन्मतेलिङ्संस्पृष्टोनञ्इष्टसा
धनत्वप्रतिपक्षमनिष्टसाधनत्वंगमयतिसर्वथापितुनञः प्राधान्यात्प्रत्ययेनान्वयः यदातुतदन्वयेकिंचिद्बाधकंतदांगस्याधात्वर्थेनान्वयः
तच्चबाधकंद्विविधंतस्यव्रतमित्युपक्रमोविकल्पप्रसक्तिश्चानेनत्वबाधकद्वयेननञ्युक्तेषुवाक्येषुपर्युदासाश्रयणंभवतितदभावेनिषे
धएवपर्युदासः सविज्ञेयोयत्रोत्तरपदेननञ् प्रतिषेधस्सविज्ञेयः क्रियया सह यत्रनञितिचतयोर्लक्षणंतत्रनेक्षेतोद्यंतमादित्यमि
त्यादौपर्युदासाश्रयणंतस्यव्रतमित्युपक्रमात् तथाहिव्रतशब्देनकर्त्तव्योर्थः उच्यते अतश्चस्तातकस्यकर्तव्यार्थानांवक्तव्यत्वेनोप
क्रमात् किंतत्कर्तव्यमित्यपेक्षायामत्रनेक्षेतोद्यंतमित्यादौकर्तव्यएवार्थोवक्तव्यः आकांक्षिताभिधानात् अर्थांतरोक्तौचपूर्ववाक्यस्य
साकांक्षत्वेनाप्रामाण्यंस्यात् नहिकर्तव्यार्थस्यवक्तत्वेनोपक्रमेःत्रैवतदनभिधानेपूर्ववाक्यस्यनिराकांक्षत्वंसंभवति नचसाकांक्ष
स्यप्रामाण्यंगौरश्वःपुरुषइत्यादावपिप्रसंगात् किंचनेक्षेतेत्यस्योपक्रमेणप्रतीयमानाएकवाक्यताचनस्यात् अर्थान्तरोक्तेः अतश्चा राम
स्मिन्वाक्येकश्चित्कर्त्तव्यएवार्थोवक्तव्यस्तदुक्तौचननञः प्रत्ययेनसंबंधोघटतेतत्संबंधेकर्त्तव्यार्थोक्तेरनुपपत्तेःप्रत्ययाच्चावता २८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

रितो नञ् धातुना संबध्यते तत्संबंधे च न नञः प्रतिषेधकत्वं विधायकसंबंधे नैव तस्य प्रतिषेधकत्वात् प्रतिषेधकत्वस्य विधायकप्रतिपक्षत्वात्
नामधातुयोगे तु न नञः प्रतिषेधकत्वं तयोरभिधायकत्वात् यथाहुः नामधात्वर्थयोगी तु नैव नञ् प्रतिषेधकः वदत्यब्राह्मणाधर्मावन्यमा
त्रविरोधिनाविति अतश्च नेक्षेतेत्यत्र नञो धातुयोगान्नञीक्षतिभ्यामीक्षणविरोधिकश्चनार्थः प्रतिपाद्यते ननु तदन्यत्तद्विरुद्धतदभावे
षु नञिति सत्यपि स्मरणेन नञः स्वसंसृष्टाभावशक्तिः लाघवात् न तदन्यतद्विरुद्धत्वयोस्तयोरभावघटितत्वेन गौरवात् अनेकार्थत्वस्य
चान्याय्यत्वात् अतो नञो धातुयोगे धात्वर्थाभावबोधकत्वमेव न तद्विरुद्धार्थबोधकत्वमिति चेत्सत्यं नञोऽभाव एव शक्तिः स्मरणं तु प्रती
त्यभिप्रायं न शक्त्यभिप्रायं तथापि नेक्षेतेत्यत्र न प्रत्ययस्य नञाऽसंबंधात्तेन तावत्कश्चिदर्थो विधेयं तत्र न तावद्धात्वर्थो विधातुं शक्यते नञा त
दभावबोधनात् नापि तदभावो विधातुं शक्यते ऽभावस्याविधेयत्वात् अतश्च नञीक्षतिभ्यां विधानयोग्यः कश्च नेक्षणविरोधी अर्थो लक्षणा
या प्रतिपाद्यते स चेक्षणविरोधी लक्ष्यमाणः पदार्थो नेक्षेत्यनीक्षणसंकल्पः तस्येक्षणविरोधित्वात्सत्यपि पदार्थान्तरस्येक्षणविधित्वे सर्वक्रि
याविनाभूतत्वेन संकल्पस्यैव लक्षणात्स एव नेक्षेतेत्यत्र कर्तव्यतया विधीयते अनीक्षणसंकल्पेन भावयेदिति भाव्याकांक्षायां च एतावता
हेनसा विमुक्तो भवतीति वाक्यशेषावगतः पापक्षयो भाव्यतया संबध्यते एवं चात्र पापक्षयार्थसंकल्पस्य कर्तव्यतया विधानात्तस्य व्रतमित्य
नेनैकवाक्यता सिध्यति नत्सिद्धं नेक्षेतेत्यत्र तस्य व्रतमित्युपक्रमात्पर्युदासाश्रयणमिति नानुयाजेषु येयजामहं करोतीत्यत्र विकल्पप्रस
क्त्या तदाश्रयणं नथाहि यद्यत्र प्रधानसंबंधलोभान्नञः प्रत्ययसंबंधः स्वीक्रियेत तत्तथा सत्यनेन वाक्येनानुयाजेषु येयजामहः प्रतिषिध्य
ते इति वक्तव्यमनुयाजेषु येयजामहं न कुर्यादिति न च तत्र तस्य प्रतिषेधः प्राप्तिं विना संभवति प्राप्तिसापेक्षत्वात्प्रतिषेधस्यात एव नांतरिक्षे न
दिवीत्यस्य न प्रतिषेधकत्वमन्तरिक्षे चयनाप्राप्तेः अत एव न ब्राह्मणो हन्तव्य इत्यस्य निरपवद्धनननिवर्तकत्वमुपपद्यते सर्वो हि पुरुषः कदा

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

न्या॰मी॰ विद्हननादौ प्रवर्त्तते तत्र यदि निषेधस्य प्राप्तिसापेक्षत्वं न स्यात्तदा रागादितिरोधाय हननादावप्रवृत्तं प्रत्येव शास्त्रप्रामाण्योपपत्तौ रागादिना
२९ हननादौ प्रवृत्ते न पुंसा न ततो निवर्त्तितव्यं प्राप्तिसापेक्षत्वे तु स्वयमप्रवृत्तं प्रति प्रसक्त्यभावेन निषेधशास्त्राप्रवृत्तेः रागादिना प्रवृत्तं प्रत्येव भ्रान्
तिनिमित्तरागबाधेन निषेधशास्त्रप्रवृत्तेर्युक्ता प्राप्तस्य ततो निवृत्तिः अतश्च ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्यस्य निषेधस्य निवृत्तिनियमबोधकत्वं
व्रीहीनवहन्यादित्यस्येवावघातनियमबोधकत्वं यथा खलु व्रीहीनवहन्यादिति शास्त्रं वैतुष्यार्थमवघाते स्वतः प्रवृत्तं पुरुषं प्रति न प्रव
र्त्तते वैयर्थ्यात् किं तु दलनादौ प्रवृत्तं प्रति एवं न हन्यादिति शास्त्रं हननात्स्वयं निवृत्तं पुरुषं प्रति न प्रवर्त्तते वैयर्थ्यात् किं तु हनने प्रवृत्तं पुरुषं
प्रति कर्त्तव्यत्वेन प्रसक्तस्य निषेधाद्यत्कर्त्तव्यं तन्नेति अतश्च प्राप्तिसापेक्षत्वात्प्रतिषेधानामनुयाजेषु येयजामह प्रतिषेधे तस्य तत्र प्राप्तिर्व
क्तव्या सा न तावद्धननादाविव रागतः संभवति अतो यजतिषु येयजामहं करोतीति शास्त्रात्सा वक्तव्या शास्त्रप्राप्तस्य च निषेधविकल्पः स्या
च्छास्त्रेण भ्रान्तिनिमित्तरागस्येव शास्त्रान्तरस्यात्यन्तबाधायोगात् न च पदशास्त्रेणाहवनीयशास्त्रस्येव नानुयाजेष्विति विशेषशास्त्रेण यज
तिषु येयजामहं करोतीति सामान्यशास्त्रस्य बाधः स्यादिति वाच्यम् शास्त्रयोर्हि न तत्र बाध्यबाधकभावो यत्र परस्य निरपेक्षता न हि पदशास्त्र
स्य स्वार्थविधानार्थमाहवनीयशास्त्रापेक्षास्ति निषेधशास्त्रस्य तु प्रसक्त्यर्थं यजतिषु येयजामहं करोतीति विधेरस्त्यपेक्षा एवं च निषेधशा
स्त्रस्य विशेषविषयत्वेन प्राबल्यवद्विधिशास्त्रस्याप्युपजीव्यत्वेन प्राबल्यमस्तीति न निषेधेन विधेरत्यन्तबाधो युक्त इति विहितप्रतिषिद्धत्वा
द्विकल्पः स्यात्स च न युक्तः विकल्पे हि पक्षे शास्त्रस्याप्रामाण्यं भवति न ह्यनुयाजेषु येयजामहकरणे नानुयाजेष्वित्यस्य प्रामाण्यं संभवति
ब्रीह्यनुष्ठानसमय इव यव शास्त्रस्य हि रदृष्टकल्पना च स्याद्विधेर्हि एवं ज्ञायते यदनुयाजेषु येयजामहकरणे कश्चनोपकारो भवतीति नि राम
षेधाच्च तदकरणादिति ज्ञायते अनृतवदनाकरणादिकदर्शपूर्णमासयोः सचोपकारो दृष्टरूप इति हि रदृष्टकल्पनाप्रसंगः अतश्च विकल्पो २९

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नुयुक्तः प्रतिषेधाश्रयणे च तदा यजेर्न तदाश्रयणं किंतु नञः अनुयाजशब्देन संबंधमाश्रित्य पर्युदास आश्रीयते नञनुयाजशब्दाभ्यामनुयाज
व्यतिरिक्तलक्षणात् अनुयाजव्यतिरिक्तेषु येयजामहं करोतीत्यत्र च वाक्ये येयजामहः कर्त्तव्यतया न विधीयते यजतिषु येयजामहं करोती
त्यनेनैव विहितत्वात् किंतु सामान्यशास्त्रविहितयेयजामहानुवादेन तस्यानुयाजव्यतिरिक्तविषयता विधीयते यद्यजतिषु येयजामहं क
रोति तदनुयाजव्यतिरिक्तेष्विति एवं च सामान्यशास्त्रस्य विशेषापेक्षिणः नानुयाजेष्वित्यनेनानुयाजव्यतिरिक्तविषयसमर्पणादनुयाजव्य
तिरिक्तेषु येयजामहः कर्तव्यतयाप्राप्तः अनुयाजेषु तु स न कर्तव्यतया प्राप्तो न वा प्रतिषिद्ध इति न विकल्पः लक्षणया चानुयाजव्यतिरिक्त
विषयसमर्पणान्नानुयाजेष्विति वाक्यस्य नाप्रामाण्यमतश्च पर्युदासाश्रयणे न किंचिद्बाधकं नत्सिद्धं नानुयाजेष्विति वाक्ये विकल्पभयात्प
र्युदासाश्रयणमिति ननु पर्युदासाश्रयणे यजतिषु येयजामहं करोतीति शास्त्रेण यागसामान्ये प्राप्तस्य येयजामहस्य नानुयाजेष्वित्यनेनानु
याजव्यतिरिक्ते संकोचनात् पर्युदासस्योपसंहाराभेदः स्यादुपसंहारे हि सामान्यप्राप्तस्य विशेषे संकोचो भवति यथा पुरोडाशं चतुर्द्धा करो
तीति पुरोडाशसामान्ये प्राप्तं चतुर्द्धाकरणमाग्नेयं चतुर्द्धा करोतीत्याग्नेये संकोच्यत इति चेन्न तन्मात्रसंकोचार्थत्वादुपसंहारस्य तदन्यमा
त्रसंकोचार्थत्वात् पर्युदासस्येति केचित् अन्ये तु उपसंहारो नाम सामान्यतः प्राप्तस्य विशेषसंकोचनरूपो व्यापारविशेषो विधेः पर्युदासः स वि
ज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञि त्यभियुक्तोक्त्या प्रत्ययातिरिक्तेन धातुना वा नाम्ना वा नञः संबंधः अत अनयोस्तावत्स्वरूपतः स्पष्ट एव भेदः एवं सत्य
प्यभेदआशंक्येत यदि यत्र पर्युदासो विहितस्तत्रावश्यमुपसंहारः स्यात् न चैतदस्ति नेक्षेतोद्यंतमित्यादौ सत्यपि तस्मिन्नुपसंहाराभावात्
न हि तत्राग्नेयचतुर्द्धाकरणमिव सामान्येप्राप्तं किंचिद्विशेषे संकोच्यते पापक्षयोद्देशेनानीक्षणसंकल्पमात्रविधानात् प्रकृतोदाहरणे त्वनुय
जिसामान्ये प्राप्तस्य येयजामहस्यानुयाजव्यतिरिक्तेषु संकोचनाद्यदि विधेरुपसंहारविधित्वं भवति नैतावता किंचिद्विरुध्यते विध्यभावे हि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कथंविधिकार्यमुपसंहारः पर्युदासेन क्रियत इति भवति विरोधः नचात्र विधिर्नास्ति नञोनुयाजपदसंबंधेन विधेर्विधायकत्वस्य स्थापनात् अत्र
हि पर्युदासोनुयाजव्यतिरिक्तविषयसमर्पकः आग्नेयपर्युदासवदुपसंहारकस्तु विधिरेव नचात्र तन्मात्रसंकोचाभावान्नोपसंहार इति कोर्थः
आग्नेयमात्रे संकोचो वा सामान्यप्राप्तस्य विशेषमात्रे संकोचो वा आद्यः नारभ्याधीतसप्तदशस्य मित्रविंदादिप्रकरणस्थेन वाक्येनोपसंहा
रेण स्यादाग्नेये संकोचाभावाद्द्वितीयेच तु द्व्यंकरणस्य पुरोडाशमात्रे प्राप्तस्याग्नेये संकोचवत् अनुयाजाननुयाजसाधारण्येन प्राप्तस्यान
नुयाजेषु संकोचादुपसंहारः स्यादेवएतावांस्तु विशेषः आग्नेयादिवाक्येषु आग्नेयपादयोविशेषाः स्वपदोपस्थिताः प्रकृते तु पर्युदासेन तः
स्योपस्थितिरिति उपसंहारन्यायस्त्व विशिष्टएव यच्च तदन्यमात्रसंकोचनार्थत्वात्पर्युदासस्येति तत्रनेक्षेते त्यत्र सत्यपि पर्युदासे संकोचाभा
वान्न त्यसामान्ये प्राप्ते तदन्यमात्रे संकोच्यते संकल्पमात्र विधानादित्यास्तांनावत् तत्सिद्धम् नानुयाजेष्वित्यत्र विकल्पप्रसक्त्या पर्युदासा
श्रयणमिति यत्र तु स आश्रयितुं न शक्यते तत्र तत्प्रसक्तावपि निषेधएवाश्रीयते यथा नातिरात्रे षोडशिनं गृण्हातीत्यत्र नत्वतिरात्रे षोडशि
नं गृह्णातीति शास्त्रप्राप्तम तिरात्रे षोडशिग्रहणं प्रतिषिध्यत इति विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्पप्रसक्तावपि पर्युदासो नाश्रीयते ऽशक्यत्वात्
यदीत्यत्र नञः षोडशिपदेन संबंधः स्वीक्रियेत तदा निरात्रे षोडशिव्यतिरिक्तं गृण्हातीति वाच्यार्थः स्यात्तत्र चातिरात्रे षोडशिनं गृण्हातीति प्रत्यक्ष
श्रुतिविरोधः अतएवातिरात्रपदेन न नञः संकोचो निरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति प्रत्यक्षविरोधात् अतश्चात्र पर्युदासस्यानुपपत्ते र्निषेधएव स्वी
क्रियते विकल्पास्वीक्रियत अनन्यगतेः अतश्चैतत्सिद्धम् यत्र तस्य व्रतमित्याद्युपक्रमः विकल्पप्रसक्तिश्च नास्ति तत्र प्रतिषेधो यथा न कलंजं भ
क्षयेदिति यत्र वा विकल्पप्रसक्तावपि पर्युदास आश्रयितुं न शक्यते तत्र प्रतिषेधः यथा नातिरात्रे षोडशिनं गृण्हातीति एतावांस्तु विशेषः यत्र विक
ल्पापादकः प्रतिषेधः तत्र प्रतिषिध्यमानस्य वानर्थहेतुत्वमुभयोरपि विधिनिषेधयोः क्रत्वर्थत्वात् यत्र तु न विकल्पः प्रसज्यते प्राप्तिश्च रागतः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

प्रतिषेधस्त्वपुरुषार्थं तत्र निषिध्यमानस्यानर्थहेतुत्वं यथा कलञ्जभक्षणस्य दीक्षितो न ददाति न जुहोतीत्यादिषु दानहोमादीनां शास्त्रप्रा
प्तावपि पुरुषार्थत्वेन प्राप्तत्वात् क्रत्वर्थत्वेन च प्रतिषेधात् तुल्यार्थत्वाभावेन विकल्पाप्रसक्तावपि न तेषामनर्थहेतुत्वं रागप्राप्त्यभावाद्रागतः
प्राप्तस्यापि क्रत्वर्थत्वेन प्रतिषेधे तदनुष्ठानात् क्रतोर्वैगुण्येनानर्थोत्पत्तिः यथा स्वस्त्र्युपगमनादिप्रतिषेधो रागतः प्राप्तस्य पुरुषार्थत्वेन प्र
तिषेधे निषिध्यमानस्यानर्थहेतुत्वमिति दिक् तत्सिद्धं निषेधानां पुरुषार्थानुबंधित्वम् एवं सर्वस्यापि वेदस्य पुरुषार्थानुबंधित्वम् प्रकृतमनु
सरामः तदेवं यथा विध्यादीनामध्ययनविध्युपात्तानां नानर्थक्यमेवमर्थवादानामपि तदुपात्तत्वेनानर्थक्यानुपपत्तेः स्वार्थप्रतिपादने च प्रयो
जनाभावाल्लक्षणया प्रयोजनवदर्थपर्यवसानं वक्तव्यं ते चार्थवादाः द्विविधाः विधिशेषाः निषेधशेषाश्च तत्र वायव्यं श्वेतमालभेतेत्यादिविधि
शेषाणां वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवतेत्यादीनामर्थवादानां विधेयार्थस्तावकतयार्थवत्त्वं बर्हिषि रजतं न देयमित्यादिनिषेधशेषाणां सोऽरोदीदित्यादी
नामर्थवादानां तु निषेध्यनिन्दकतयेति अतश्च लक्षणया प्राशस्त्यमर्थवादैर्बोध्यते तच्च प्राशस्त्यज्ञानं शब्दभावनायामितिकर्तव्यतात्वेन संब
ध्यते परमप्रकृतम् तत्सिद्धं वक्ष्यमाणार्थभावनाभाव्यका लिङ्गादिज्ञानकरणिका प्राशस्त्यज्ञानेतिकर्तव्यता शाब्दी भावना लिङ्त्वांशेनोच्य
त इति ननु केयं शाब्दी भावना उच्यते पुरुषप्रवृत्त्यनुकूलो व्यापारविशेषः स एव विध्यर्थः लिङादिश्रवणे यं मां प्रवर्तयतीति नियमेन प्रतीतेः न
नु इष्टसाधनत्वं लिङर्थः तत्र तथा सति इष्टसाधनमिति शब्दस्य विधिशब्दः पर्यायः स्यात् न च पर्यायत्वं युज्यते संध्योपासनं ते इष्टसाधनं
तस्मात्त्वं कुर्विति सहप्रयोगात् पर्यायाणां च सहप्रयोगाभावात् अतश्च व्यापारविशेष एव विध्यर्थः स च लोके पुरुषनिष्ठोऽभिप्रायविशेषः वे
दे तु पुरुषाभावाच्छब्दनिष्ठ एव प्रेरणापरपर्याय इत्युक्तं ननु लोके शब्दनिष्ठप्रेरणापरपर्यायव्यापारे शब्दप्रयोगाभावेन शक्तिग्रहाभावात्क
थं तस्य विधिशब्दात्प्रतीतिरिति चेत्सत्यमेतत् तथापि बालस्तावत्स्तनपानादौ स्वरोदनादिजनितमातृप्रवृत्तेः स्वाभिप्रायरूपप्रवर्तनाज्ञा

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

न्या·मी· नजन्यत्वावधारणात्सविधिकप्रयोजकवाक्यश्रवणसमनन्तरभाविनीं प्रयोज्यवृद्धप्रवृत्तिमुपलभ्य तत्कारणत्वेन तस्य प्रवर्तनाज्ञानमनुमि-
३१ मीते यद्यपि भोजनादौ प्रवृत्तेः समीहितसाधनताज्ञानपूर्वकत्वावधारणात्प्रयोज्यवृद्धप्रवृत्तेरपि तत्पूर्वकत्वाध्यवसानं युक्तम् तथाप्यन्यप्रेरि
तप्रवृत्तौ प्रवर्तनाज्ञानजन्यत्वस्योक्तमातृप्रवृत्तौ दर्शनेन प्रयोज्यवृद्धप्रवृत्तेरप्यन्यप्रेरितप्रवृत्तित्वात्तत्कारणत्वेन प्रवर्तनाज्ञानस्यैवाध्यवसा
नं तच्च प्रवर्तनाज्ञानमन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रयोजकवाक्यजन्यमित्यवधारयति तत्र चावापोद्वापाभ्यां प्रवर्तनायां विधिशक्तिमवधारयति प्रवृत्त्य
नुकूलो व्यापारः प्रवर्तना स च व्यापारः प्रैषादिरूपो विविध इति प्रत्येकं व्यभिचारित्वाद्विधिशब्दवाच्यत्वानुपपत्तेः प्रवर्तनासामान्यमेव विधि
शब्दवाच्यमिति कल्पयति एवं च विधिश्रवणे प्रैषादिरूपस्य वक्त्रभिप्रायस्य प्रवर्तनात्वेनैव रूपेण प्रतीतिर्न विशेषरूपेण तथैव शक्तिग्रहाद्विशे
षरूपेण तु प्रतीतिर्लक्षणयैव एवं च वैदिकलिङादिश्रवणेऽपि प्रवर्तनासामान्यमेव प्रतीयते तत्र कोऽसौ व्यापार इत्यपेक्षायां प्रैषादिरूपस्य वक्त्र
भिप्रायस्यापौरुषेये वेदेऽनुपपत्तेः शब्दनिष्ठ एव प्रेरणापरपर्यायः कश्चिद् व्यापार इति कल्प्यते अतश्च शब्दनिष्ठ एव प्रेरणापरपर्यायो व्यापारः शा
ब्दीभावना सैव प्रवर्तनात्वेन रूपेण विध्यर्थ इति अयमेव चार्थोऽभिधाभावनामाहुरन्यामेव लिङादय इति वार्तिकस्याभिधीयतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या
ऽभिधाशब्देन शब्द उच्यते तद्व्यापारात्मिका भावना लिङ्वाच्येति केचिदाहुरन्ये त्वाहुः सत्यं प्रवर्तनासामान्यं विध्यर्थः तथैव शक्तिग्रहात्परं त्व
नुकूलश्च व्यापारः प्रवर्तना ऽपौरुषेये च वेदे प्रैषादेरसंभवात्कश्चित्पुरुषप्रवृत्त्यनुकूलो व्यापारविशेषः कल्पनीयः विधिशब्दाभिधेयप्रवर्तना
सामान्यस्य विशेषमन्तरेणाऽपर्यवसानात्तत्र कोऽसौ व्यापार इत्यपेक्षायां धात्वर्थगतं समीहितसाधनत्वमेवेति कल्प्यते तस्यापि प्रवृत्त्यनुकूल
त्वात्सर्वो हि समीहितसाधनतां ज्ञात्वा प्रवर्तते अन्यप्रेरितो यदीष्टसाधनतां न जानाति तदा नैव प्रवर्तते स्वतन्त्रे प्रेरणावादेऽपि तदाक्षिप्तसमीहि राम·
तसाधनताज्ञानं स्वीक्रियत एवं अन्यथा विधेः प्रवर्तकत्वानुपपत्तेः अतश्चावश्यकत्वात्समीहितसाधनतैव प्रवर्तनात्वेन रूपेण विध्यर्थः ए ३१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वंच विधिशब्दस्यान्यनिष्ठत्वं व्यापारबोधकत्वंलोकसिद्धं सिद्धंभवति किंच एकोव्यापारः संदाद्यतिरिक्तः कल्पनीयः तस्यचस्वप्रवृत्तोपराधीन
प्रवृत्तौवाकारणत्वेनाक्लृप्तस्यप्रवर्तनात्वेनरूपेण ज्ञातस्यप्रवृत्त्यनुकूलत्वंशब्दस्यचपरनिष्ठव्यापारज्ञापकत्वेनक्लृप्तस्यस्वनिष्ठव्यापारबोधक
त्वम् विधेश्चप्रवर्तकत्वनिर्वाहार्थंधात्वर्थस्यसमीहितसाधनत्वमितिकल्पनाद्वरमावश्यकस्यैवसमीहितसाधनंत्वस्यस्वप्रवृत्तिहेतुत्वेनक्लृ
प्तस्यप्रवर्तनात्वेनरूपेणविध्यर्थत्वकल्पनलाघवात् अन्यनिष्ठत्वाच्चनचविधेः प्रवर्तकत्वनिर्वाहार्थंसमीहितसाधनत्वकल्पनात्स्वेरणानभि
धानेचविधेःप्रवर्त्तकत्वाभावाद्धात्वर्थस्यसमीहितसाधनत्वकल्पकमेवनास्तीतिवाच्यम् प्रवर्तनाभिधानेनैवतन्मतेपिविधेः प्रवर्तकत्वाद्धि॰
ध्यभिहितस्यप्रवर्तनासामान्यस्यविशेषमंतरेणापर्यवसानात्समीहितसाधनत्वाक्षेपकत्वात् नचेष्टसाधनत्वस्यविध्यर्थत्वेसंध्योपासनंतेइ
ष्टसाधनंतत्वंकुर्वितिसहप्रयोगानुपपत्तिरितिवाच्यम् इष्टसाधनत्वस्यविशेषरूपेणविधिनानभिधानात् प्रवर्तनात्वेनरूपेणाभिधानात्सा॰
मान्यशब्दस्यचविशेषशब्देनदृष्टःसहभावः पांचालराजाद्रुपदइत्यादौतस्मात्समीहितसाधनतैवप्रवर्तनात्वेनरूपेणविध्यर्थः सैवचतेन
रूपेणशब्देनैवाभिधीयतइति शाब्दीभावनाउक्तवार्तिकस्यापिअयमेवाभिप्रायः अभिधीयतेसाऽभिधासमीहितसाधनतासैवप्रवर्तनाभिहि
तापुरुषप्रवृत्तिंभावयतीतिभावनातांलिङादयआहुरिति यथाहुः पुंसांनेष्टाभ्युपायत्वात्क्रियास्वन्यःप्रवर्तकः प्रवृत्तिहेतुंधर्मंचप्रवदंतिप्रव
र्तनामितितत्सिद्धम् यजेतेत्यत्रलिङ्त्वांशेनशाब्दीभावनोच्यतइति आख्यातांशेनार्थीभावनोच्यते ननुकेयमार्थीभावनाकर्तृव्यापार
इतिचेन्नयागादेरपितद्व्यव्यापारत्वेनभावनात्वोपपत्तेःनचेष्टापत्तिः तस्यप्रकृत्यर्थत्वेनप्रत्ययार्थत्वाभावादितिचेदत्राहुः सत्यंनयागोभावना
किन्तुस्वर्गेच्छाजनितोयागविषयोयः प्रयत्नः साभावनासएवचाख्यातांशेनोच्यतेयजेतेत्याख्यातश्रवणेयागेयजेतेतिप्रतीतेर्जायमानत्वा
द्यश्चप्रयत्नपूर्वकंगमनादिकरोतितस्मिन्देवदत्तोगमनंकरोतीतिकरोतिप्रयोगदर्शनाद्दानादिनास्पंदमानेनतुनायंकरोतिकिंतुवातादिना।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

स्यसंदोजायत इति प्रयोगात्करोत्यर्थस्तावत्प्रयत्नः करोति सामानाधिकरण्यं चाख्याते दृश्यते यजेत यागेन कुर्यात् पचति पाकं करोति गच्छति गमनं
करोतीति अतश्च करोतिसामानाधिकरण्यात्प्रयत्नस्याख्यातवाच्यत्वम् न च रथो गच्छतीति प्रयोगानुपपत्तिः रथे यत्नाभावादिति वाच्यम् वो
ढुरवगतं रथे आरोप्य प्रयोगोपपत्तेः यन्मतेप्यन्योत्पादानुकूलं व्यापारसामान्यं भावना तन्मतेपि रथे गमनातिरिक्तव्यापारानुपलब्धेः रथो ग
च्छतीति प्रयोगस्योपचारिकत्वमेकमेवेति अतश्च प्रयत्न एवार्थीभावना यथाहुः प्रयत्नव्यतिरिक्तार्थभावना तु न शक्यते वक्तुमाख्यातवाच्ये
ह प्रसक्तेतत्सु परम्यते इति अन्ये त्वाहुः भवितुर्भवनानुकूलो भावुकव्यापारस्तावद्भावना यस्मिन्व्यापारे कृते करणं फलोत्पादनाय समर्थी भ
वति तादृशो व्यापार इति यावत् स एव चाख्यातार्थः कुठारेण छिनत्तीत्याख्यातश्रवणे हि भवत्येतादृशी मतिः कुठारेण तथा व्याप्रियेत यस्मि
न्व्यापारे कृते कुठारेण छेदनं भवतीति एवं यजेत स्वर्गकाम इत्यस्यापमर्थः यागेन तथा व्याप्रियेत यस्मिन्व्यापारे कृते यागात्स्वर्गो भवती
ति स च व्यापारः क्वचिदुद्यमननिपतनादिः क्वचिच्चाग्न्यन्वाधानादि ब्राह्मणतर्पणान्तः कथंभावाकांक्षायां विशेषरूपेण पश्चादवगम्यते
अन्योत्पादानुकूलत्वेन सामान्यतस्त्वाख्यातादेव रथो ग्रामं गच्छतीत्यत्रापि आख्यातेन ग्रामप्राप्त्यनुकूलो व्यापार एव प्रतीयते रथस्तथा गम
ने व्याप्रियते यस्मिन्व्यापारे कृते गमनाद्ग्रामप्राप्तिर्भवतीति प्रतीतिः न त्वत्र गमनमात्रमाख्यातार्थः तस्य धातुनोक्तत्वात्तत्र कोसौ व्यापार इत्य
पेक्षायां पूर्वोक्त एवांतरदेशविभजनसंयोजनरूप इति पश्चादवगम्यते पूर्वेण प्रदेशेन विभज्योत्तरेण संयुज्य रथो ग्रामं गच्छतीति प्रयोगा
त् उद्यम्य निपात्य कुठारेण छिनत्तीति वदेवं देवदत्तः प्रयतत इत्यत्रापि देवदत्तस्तथा व्याप्रियते यथा प्रयत्नो भवतीति प्रयत्नानुकूलो व्यापा
र एवाख्यातार्थो न तु प्रयत्नः तस्य धातुनोक्तत्वात् व्यापारविशेषापेक्षायां चेच्छादिः पश्चादवगम्यते उद्यमननिपतनवत्तथा च सर्वत्रानुग
तत्वादन्योत्पादानुकूलव्यापारसामान्यमेवाख्यातार्थः न तु प्रयत्नमात्रं रथो गच्छती देवदत्तः प्रयतत इत्यादिषु तदभावात् न चात्रौपचारि

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कर्तृत्वं वक्तुं युक्तं मुख्ये संभवति तस्यान्याय्यत्वात् करोत्यर्थोप्यन्योत्पादानुकूलो व्यापार एव प्रयत्नमात्रं करोतेश्चेन्न ती चे तन कर्तृकाख्यातसामाना
धिकरण्यादिति तस्मिन्नूमन्योत्पादानुकूलो व्यापारोऽर्थी भावनेति सैव च यजेतेत्यत्राख्यातांशेनोच्यते भावयेदिति तस्याश्च भाव्याकांक्षायां
स्वर्गादिर्भाव्यत्वेन संबध्यते करणाकांक्षायां यागादिः करणत्वेन संबध्यते प्रयाजादय इति कर्तव्यतात्वेनैवं च यजेतेत्यादिना स्वर्गाद्युद्देशेन
यागादेर्विधानात्सिद्धं यागादेर्धर्मत्वम् प्रयोजनमुद्दिश्य वेदविहितत्वादिति सोपं धर्मो यदुद्देशेन क्रियमाणस्तद्धेतुः श्रीगोविन्दार्पणबुद्ध्या क्रि
यमाणस्तु निश्रेयसहेतुः न च तदर्पणबुद्ध्यानुष्ठाने प्रमाणाभावः यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्प
णमिति स्मृतेः अस्याश्चाष्टकादिवत्सामान्यादित्यन्यत्र विस्तरः काहं मंदमतिः क्वेयं प्रक्रिया भट्टसंमता नतस्माद्भक्तेर्विलासोयं गोविन्दगुरुपा
दयोः १ ग्रन्थरूपो मदीयोयं वाग्व्यापारः सुशोभनः अनेन प्रीयतां देवो गोविन्दो भक्तवत्सलः ॥२॥ इति श्र्यानन्ददेवसूनुनाऽऽपदेवेन कृतं
मीमांसान्यायप्रकाशसंज्ञकं मीमांसाप्रकरणं समाप्तिमगात् ॥ ॥ वाराणसीप्रसादस्य नियोगेन प्रयत्नतः ॥ काशीसंस्कृतमुद्रायामंकितो
यं शिलाक्षरैः ॥१॥ श्रीकाशीजीमे ज्ञानवापीके पूर्व फाटकपर श्रीविश्वनाथजीके पास महाराज शिवलाल दुबेजी इनके मकानमे काशीसंस्कृ
तमुद्रायंत्रमे छपी जिनको लेनाहोय उन्होने इस छापेखानेके कार्यसंपादक श्रीयुत् बाबू वाराणसीप्रसाद याकचौरीगलीमे भाई प्रतापसिंह
जीके दुकानमे मिलेगी ॥ मिति श्रावणकृष्ण १२ गुरुवासरे सम्वत् १९३२ ता: २९ माहे जुलाई सन १८७५ ई०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इतिआपोदेवीमीमांसान्यायप्रकाशःसमाप्तिमगमत्

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu